

Анри Дюнан

**Спомен от
Солферино**

Поводът за публикуването на тази книга е 150-годишнината от битката при Солферино, дала началото на идеята за Червения кръст - най-голямото международно хуманитарно движение в света, и 60-годишнината на Женевските конвенции.

Книгата „Спомен от Солферино” излиза от печат през 1862 г. в Женева и печели голям успех в целия свят. Тя е преведена на седемнадесет езика. Анри Дюнан¹ не се ограничава с разказа за сражението, а описва страданията и изоставянето на ранените, както и спасителните акции, които организира. Той подсказва идеята за създаването на бъдещата световна организация Червен кръст.

Кървавата победа при Маджента беше отворила пътя на френската армия към Милано и беше повдигнала изключително духа на италианския народ. Павия, Лоди и Кремона посрещаха възторжено появата на победителите. Австрийците в желанието си да получат блестящ реванш за предишните поражения бяха изоставили позициите при Ада, Ольо и Киза и съсредоточаваха по бреговете на езерото Минчо значителни сили, начело на които решително застана младият и смел австрийски император.

На 17 юни крал Виктор-Емануил пристигна в Бреша, посрещнат с овации от потисканото през десет дълги години население, което виждаше в лицето на сина на Шарл-Алберт едновременно спасител и герой.

На другия ден император Наполеон (става дума за Наполеон III — бел. прев.) влезе триумфално в същия град сред опиянението на цял един народ, щастлив от възможността да изкаже своята признателност на владетеля, който му помагаше да възстанови свободата и независимостта си.

На 21 юни френският император и кралят на Сардиния напуснаха Бреша, откъдето техните армии се бяха оттеглили предната вечер. На 22 юни Лонато, Кастенедоло и Монтекиаро бяха окупирани. На 23 юни вечерта императорът, който беше и главнокомандващ, издаде заповеди, които осигуриха възможността армията на крал Виктор-Емануил да се придвижи към Поцоленго на 24 юни сутринта. Тази армия беше разположена в Дезенцано и образуваше левия фланг на обединените сили. Маршал Бараге д'Илье трябваше да напредне към Солферино, маршал-херцогът на Маджента — към Кавриана, генерал Ниел — да се изнесе при Гундицоло, а маршал Канробер — при Медоле. Императорската армия трябваше да се придвижи до Кастилионе. Тези обединени сили наброяваха сто и петдесет хиляди души с около четиристотин артилерийски оръдия.

Австрийският император, чиято армия беше подсилена с гарнизоните на Верона и Мантуа, разполагаше в Ломбардия с девет артилерийски корпуса с обща численост двеста и петдесет хиляди души. По съвета на артилерийския генерал барон Хес императорските части бяха направили продължително отстъпление от Милано и Бреша с цел да се съсредоточат всички намиращи се по това време в Италия австрийски войски между Адидже и Минчо. Но в действителност силите, които щяха да вземат участие в битката, се състояха само от седем корпуса (или сто и седемдесет хиляди души) с около петстотин артилерийски оръдия.

Императорската главна квартира беше преместена от Верона във Вилафранка, а след това във Валеджо. Издадена бе и заповед военните части да преминат през Минчо при Пескиера, Салионце, Валеджо, Фернери, Гоито и Мантуа. Основните сили бяха разположени при Поцоленго до Гундицоло с цел да атакуват френско-сардинската армия между Минчо и Киза под командването на един от най-опитните фелдмаршали.

Австрийските части под командването на императора бяха разпределени в две армии. Начело на първата стоеше артилерийският генерал граф Вимпфен, под чиито заповеди бяха корпусите, командвани от фелдмаршалите принц Едмон фон Шварценберг, граф Шафготше и барон Файгл, както и кавалерийската дивизия на граф Цедвиц. Това беше левият фланг, заел позиции в околността на Волта, Гундицоло, Медоле и Кастел-Гофредо. Втората армия се командваше от

кавалерийския генерал граф Шлик, на когото бяха подчинени фелдмаршалите граф Клам-Галас, граф Щадион, барон фон Цобел и кавалер фон Бенедек, както и кавалерийската дивизия на граф Менсдорф. Това беше десният фланг, който държеше Кавриана, Солферино, Поцоленго и Сан Мартино.

Следователно на 24 юни сутринта всички височини между Поцоленго, Солферино, Кавриана и Гуидицоло бяха заети от австрийците, разположили своята изключителна по мощ артилерия върху поредица от хълмове, като по тези начин изграждаха центъра на широка атакуваща линия. Това позволяваше на левия и десния фланг да отстъпват под прикритието на тези укрепени височини, които се считаха за непревземаеми.

Въпреки че се придвижваха една срещу друга, двете вражески войски не очакваха да се срещнат така скоро. Австрийците се надяваха, че само една част от съюзническата войска е преминала Кнеза. Те бяха неточно осведомени, а и не можеха да знаят какви са намеренията на император Наполеон. Съюзниците също не вярваха, че ще срещнат толкова внезапно армията на австрийския император. Рекогносцировките, наблюденията и докладите на разузнавачите, а също и сведенията от издигнатите балони през деня на 23 юни не бяха дали никакъв повод за опасения от офанзивен похват или атака.

И така, въпреки че и двете страни бяха в очакване на голяма скорошна битка, срещата между австрийските и френско-сардинските части на 24 юни (петък) в действителност беше ненадейна.

Всеки е слушал или чел някакъв разказ за битката при Солферино. Без съмнение този вълнуващ спомен не е забравен от никого, още повече че в няколко страни на Европа все още се чувстват последиците на този ден.

Като обикновен пътешественик, без никакво отношение към тази голяма битка, по особено стечение на обстоятелствата получих рядката привилегия да присъствам лично на тези драматични сцени, които реших да възпроизведа. В тези страници излагам само своите лични впечатления и следователно в тях не бива да се търсят нито специфични подробности, нито стратегически сведения, които имат своето място в други произведения.

В този паметен ден — 24 юни, повече от триста хиляди души се събраха на едно място. Дължината на бойната линия беше пет левги, а битката продължи повече от петнадесет часа.

Австрийската армия беше издържала трудния марш през цялата предна нощ и трябваше призори на 24 юни да понесе силния сблъсък със съюзническата армия, а по-късно и изключителната горещина от много високата температура. Тя бе подложена също на глад и жажда, защото с изключение на двойната дажба ракия по-голямата част от тази войска не получи никаква храна през целия петъчен ден. Френската армия пък, която беше започнала придвижването си преди изгрев слънце, получи само сутрешното си кафе. Ето защо в края на тази ужасна битка участниците и особено нещастните ранени бяха доведени до крайно изтощение.

Към три часа сутринта корпусите под командването на маршалите Бараге д'Илье и дьо Мак-Маон се придвижват напред, за да се изнесат в посока към Солферино и Кавриана. Но едва отминали Кастилионе, челните им колони се озовават

непосредствено срещу предните австрийски постове, които се опитват да задържат позициите си.

Двете войски се намират в състояние на бойна готовност.

От всички страни отекват барабани и тръбачите свирят атака.

Император Наполеон, който е ношувал в Монтекиаро, бърза да стигне до Кастилионе.

Към шест часа стрелбата е в разгара си.

По проправените пътища австрийците напредват в пълен боен ред. В центъра на платната маса от бели куртки се развяват жълто-черните им бойни знамена, върху които е извезан германският императорски орел.

Измежду всички армейски корпуси, които ще вземат участие в битката, френската гвардия прави много силно впечатление. Денят е чудесен и лъскавите брони на драгуните, копиеносците и тежката кавалерия блесят под светлинните на великолепно италианско слънце.

Още от самото начало на акцията император Франц-Йосиф е напуснал главната квартира с целния си генерален щаб, за да отиде във Волта. Той е придружаван от ерцхерцозите от лоренския двор, сред които са великият херцог на Тоскана и херцогът на Модена.

По време на първия сблъсък съюзниците срещат значителни трудности поради напълно непознатия терен. Преди всичко френската армия трябва да си проправя път през черници, преплетени с лози, които са истински препятствия. Допълнителни затруднения създава наличието на големи пресъхнали ровове и дълги, не високи, но много широки в основата си стени. Конете са принудени да изкачват тези стени и да прескачат рововете.

Австрийците, заели позиции по височините и хълмовете, незабавно откриват огън със своята артилерия по френската армия и я засипват с непрестанен град от снаряди, бомби и пулета. Гъстите облаци от оръдейната картечна стрелба се смесват с пръста и праха, които се вдигат под удвоените удари, под този огромен порой от снаряди. Французите - друг ураган в долината, като срещат смело огъня на тези батареи, които гърмят и сеят смърт, се хвърлят в атака срещу позициите, решени да ги превземат.

Но сраженията, които се водят по цялото бойно поле, стават най-ожесточени в средата на деня, по време на знойната горещина.

Стегнатите колони се хвърлят в атака една след друга, подобно на буен порой, който помита всичко по пътя си. Френските полкове се устремяват в разгънат боен ред срещу все по-многочислените и застрашителни австрийски части, които като стоманени прегради устояват енергично на атаката. Цели дивизии захвърляхариците си, за да могат по-лесно да се понесат в атака на щик срещу противника; на мястото на всеки отблъснат батальон незабавно се появява друг. Всеки хълм, всяка височина, всяко скалисто било стават свидетели на яростни боеве, овразите и възвишенията се покриват с купища трупове. Австрийци и съюзници се тъпчат с крака едни други, взаимно се избиват върху кървящите трупове, разцепват черешите си с приклади, изкормват се със саби и щикове. Вече не съществува бойна линия, това е касапница, битка между свирепи, бесни и кръвожадни животни. Даже ранените се бият до последна капка кръв. Който няма вече оръжие, хваща противника си за гърлото и го

прегрива със зъби. Тази битка става още по-ужасяваща с приближаването на един кавалерийски ескадрон. Той преминава в галоп. Конете премазват с подкованите си копита ранените и мъртвците. Челостта на един ранен нещастник е откъсната, главата на друг е смазана, гърдите на трети, чийто живот би могъл да бъде спасен, са хлътнали. Цвиленето на конете се смесва с гневни крясъци, яростни викове, стенания от болка и отчаяние. Сега идва ред на артилерията, която се придвижва ускорено напред след кавалерията. Тя си проправя път сред безразборно лежащите на земята трупове и тела на ранени. Изтичат мозъци, крайниците са изпочупени и смалени, земята се напоява с кръв, а долината е осеяна с човешки останки.

Сред пушечната стрелба на австрийците, сред избухващите бомби и картечната стрелба френските части изкачват възвишенията и яростно напредват по стръмните хълмове и скалистите склонове. Едва превзели някое възвишение и достигнали върха му с няколко изтощени от умора и потопени в пот гвардейски роти, те като лавина се хвърлят върху австрийците и ги изгласкват. Като ги прогонват от една позиция на друга, те ги преследват чак до дъното на овразите и рововете.

Позициите на австрийците са отлични и те използват за прикритие къщите и църквите на Медоле, Солферино и Кавриана. Но нищо не е в състояние да спре или ограничи това клане. Убива се на едро, убива се поотделно. Всяка височина се превзема на щик, битка се води за всяка педя земя. Селата се завземат къща по къща, ферма по ферма, всяка от които е обект на обсада, и по вратите, прозорците и дворовете се извършва ужасяващо безразборно клане.

Френската картечна стрелба предизвиква страхотен безпорядък сред австрийските части. Тя покрива склоновете с трупове и нанася поражения на неочаквано големи разстояния — чак в отдалечените резерви на германската армия. Но австрийците отстъпват позициите си педя по педя, за да преминат скоро в контранастъпление. Техните редици непрестанно се прегрупират и затягат, за да бъдат не след дълго пробити отново.

Вятърът в долината повдига цели облаци от прах, с които са засипани пътищата, а тази пълтна маса затъмнява светлината и ослепява бойците.

Ако в отделни моменти се създава впечатлението, че битката отслабва тук и там, то това е само за да се възобнови тя с още по-голяма сила. Свежите резерви на австрийците запълват незабавно празнините, които създава в техните редици стихията на една колкото упорита, толкова и смъртоносна атака. Непрекъснато се чува ту от едната, ту от другата страна барабаните да бият, а тръбачите да свирят атака.

Гардията се държи най-храбро. Пехотинците, кавалеристите и другите бойни части си съперничат по юначество и решителност. Войниците от колониалния корпус се устремяват напред на щик със свирепи викове и скокове на диви животни. Френската кавалерия връхлита върху австрийската. Кошненосци и хусари се промушват и разкъсват. Възбудени от ожесточената битка, самите коне взимат участие в общата ярост. Докато ездачите им си нанасят удари със саби и се съсичат, те се нахвърлят върху вражеските коне и бясно ги хапят. Настъргването стига до такава степен, че на някои места, където боеприпасите са изчерпани, а пушките счупени, боят продължава с камъни и юмруци. Хърватите колят всеки срещнат, доубиват ранените войници от съюзническата армия с удари с приклад. В същото

време командирите на алжирските стрелци не са в състояние да удържат подчинените си, които освирепели избиват по същия начин нещастните умиращи австрийски офицери и войници и с диви викове се хвърлят в схватката. Най-силните позиции са превзети, отстъпени, възвърнати след това, за да бъдат отново предадени и отново завоювани. Навсякъде падат хиляди хора, осакатени, надупчени от куршуми или смъртоносно ранени от всякакъв вид снаряжи.

Що се отнася до зрителя, застанал на възвишение в околността на Кастилионе, макар да не може да следи цялостното развитие на битката, той все пак разбира, че австрийците се опитват да пробият центъра на съюзническите сили, за да предпазят Солферино, чиято позиция ще се окаже решаваща за изхода на битката. Той долавя и усилията на френския император да свърже отделните корпуси на своята армия, за да могат взаимно да се поддържат и подпомагат.

Като вижда, че липсва цялостно единно и здраво командване на австрийските части, император Наполеон заповядва на армейските корпуси на Бараге д'Илье и на Мак-Маон, а след това и на императорската гвардия под командването на маршал Реньо дьо Сен-Жан д'Анжели, да атакуват последователно укрепленията при Солферино и Сан Касиано. Целта е да се пробие вражеският център, изграден от армейските корпуси на Щаднон, Клам-Галас и Цобел, които се ограничават само до последователната защита на тези толкова важни позиции.

При Сан Мартино храбрият и безстрашен генерал Бенедек удържа позициите си срещу цялата сардинска войска. Само с част от втората австрийска армия той се бори героично под командването на своя крал, чието присъствие го екзалтира.

Десният фланг на съюзническата армия, изграден от корпусите на генерал Ниел и маршал Канробер, устоява на първата германска армия под командването на граф Вимпфен, чиито три корпуса — на Шварценберг, Шафготше и Файгл, не успяват да действат съгласувано.

Като се съобразява точно със заповедите на френския император и запазвайки си основание изчакваща позиция, маршал Канробер не използва още сутринта всички сили, които има на свое разположение. Но въпреки това по-голямата част от неговия армейски корпус — дивизиите на Рено и Трошо и кавалерията на генерал Партуно — взима много активно участие в битката.

Ако маршал Канробер е принуден в началото да изчаква насрещната атака на армейския корпус на принц Едуард фон Лихтенщайн (който, без да е включен в двете австрийски армии, с напускането на Мантуа същата сутрин създава грижи на император Наполеон), то корпусът на Лихтенщайн от своя страна е напълно парализиран от маршал Канробер и от страха пред приближаващия армейски корпус на принц Наполеон, една от чиито дивизии идва от Пиаченца.

Първите стъпки в началото на този паметен ден се падат на генералите Форе и дьо Ладмиро с техните храбри войници. След неописуеми сражения те овладяват билата и възвишенията, които завършват с красивия Кипарисов хълм, станал навеки известен с кулата и гробището при Солферино поради ужасната касапница, на която тези места са едновременно знаменит свидетел и кървава арена. Този Кипарисов хълм е най-сетне превзет с шум и от върха му полковник д'Оверн развява на острието на сабята си своята носна кърпа в знак на победата.

Но тези успехи са скъпо заплатени с големи загуби на съюзниците. Генерал дьо Ладмиро е със счупено рамо от куршум. Този героичен боец едва се съгласява да бъде превързан в параклиса на малко селище и бърза да се върне пепя на полесражението. Той продължава да командва своите батальони, когато втори куршум го ранява в левия крак. Генерал Форе, спокоен и невъзмутим въпреки тежката си позиция, е ранен в бедрото. Бялото наметало, което носи върху униформата си, е надупчено от куршуми. Адютантите, му до него също не са пощадени. Главата на единия от тях, 25-годишния капитан дьо Кервеноел, е откъсната от избухнал снаряд. Генерал Дьо е съборен от коня си и смъртоносно ранен, когато води в атака стрелците си в подножието на Кипарисовия хълм. Генерал Дуе също е ранен недалеч от своя брат полковник Дуе, който е убит. Бригадният генерал Оже е със счупена от поле ръка и получава чин дивизионен генерал на същото това бойно поле, на което ще остави живота си.

Френските офицери, винаги напред, размахвайки сабите си и увличайки с примера си войниците, са избивани начело на своите батальони, където отличията и еполетите им ги правят мишена за тиролските стрелци.

В първия полк на Африканските ловци² подполковник Лоран де-з-Онд пада внезапно убит. Близо до него младши лейтенант Салиняк Фенелон, едва двадесет и две годишен, повежда войниците и пробива едно австрийско каре, но заплаща с живота си този блестящ подвиг. Полковник дьо Малвил, чийто батальон е останал без боеприпаси, подложен на страхотен вражески огън във фермата Каза Нова, се вижда победен от превъзходящия го по численост противник. Тогава той грабва полковото знаме и се провиква: „Който обича своето знаме, да ме последва!“ Войниците му се устремяват след него на щик. Куршум счулва крака му, но въпреки жестоките болки той продължава да командва подчинените си, като се придържа за коня. Далеч оттам батальонният командир Ебер е убит, като се е изложил на най-голяма опасност, за да запази знамето. Той е съборен и стъпан с крака, но преди да умре, извиква: „Кураж, деца мои!“ На хълма с кулата на Солферино лейтенант Монеглиа от гвардейската пехота пленява сам шест артилерийски оръдия (четири от тях впрегнати), командвани от австрийски полковник, който му предава сабята си. Лейтенант дьо Гизьол, който носи знамето на полка на предна бойна линия, е обкръжен с батальона си от десет пъти по-многочислен противник. Куршум го пронизва и той пада на земята, като притиска към гърдите си своята реликва. Един сержант грабва знамето, за да не попадне то в ръцете на противника, но главата му е отнесена от снаряд. Капитан, който успява да грабне дръжката, в същия миг обагря с кръвта си знамето, което се счулва и разкъсва. Всички, които го понасят, подофицери и войници, падат един след друг, но живи и мъртви те преграждат с телата си пътя към него. На края тази славна, макар и напълно раздрана останка попада в ръцете на един старшина от полка на полковник Абатучи. Храбрият африкански ловец майор дьо ла Рошфуко Лианкур се понася срещу унгарските карета, но конят му е прострелян от куршуми, а самият той е ранен на две места и пленен от унгарците, които успяват да затворят карето си³.

При Гуидицоло австрийският полковник принц Карл фон Виндиш-Грец се излага на сигурна смърт, като се опитва начело на полка си да възвърне, и завладее силната позиция при Каза Нова. Макар и смъртоносно ранен, той продължава да

издава заповеди. Войниците му го подкрепят и го носят на ръце. Те се спират и стоят неподвижни под градушката от куршуми, като прикриват по този начин тялото на полковника. Знаят, че ще загинат, но не искат да изоставят своя командир, когото обичат и уважават и който скоро издъхва.

Фелдмаршалите граф фон Кренвил и граф Палфи, които се бият много храбро, са тежко ранени. Същата участ сполетява фелдмаршал Бломберг и генерал-майор Балтин от армейския корпус на барон фон Файгл. Барон Шурмфедер, барон Пидол и полковник фон Мумб са убити. Лейтенантите фон Щайгер и фон Фишер загиват геройски недалеч от младия принц фон Изембург, който е пощаден от съдбата и ще бъде отнесен от бойното поле все още с признаци на живот.

Маршал Бараге д'Иабь, следван от генералите Льобьоф, Базен, дьо Негрие, Дюе, д'Алтон, Форжо и полковниците Камбриел и Мишле, прониква в селището Солферино, чиято отбрана се води от граф Щаднон и фелдмаршалите Палфи и Щернберг. Бригадите на Билс, Пухнер, Гаал, Колер и Фещетич дълго време отблъскват упоритите атаки, в които се отличават генерал Каму със своите ловци и пехотинци, полковниците Бренкур и дьо Такси, които са ранени, и подполковник Емар, чиито гърди са пронизани от два куршума.

Начело на своята кавалерия, с обичайната си храброст и завидно хладнокръвие, генерал Дево отблъсква в ужасна битка страхотния натиск на унгарската пехота. С неудържимия шурм на своите ескадрони той подкрепя настъплението на генерал Трошно срещу армейските корпуси на фон Файгл, Шварценберг, Шафготше при Гуидицоло и Ребеко, където в боя с кавалерията на Менсдорф се отличават генералите Мори и Партуно.

Непоколебимата твърдост на генерал Ниел, който заедно с генералите дьо Фейи, Виноа и дьо Люзи устоява на натиска на трите дивизии на армията на граф Вимпфен в долината Медоле, дава възможност на генерал дьо Мак-Маон, генералите дьо ла Мотруж и Декаен и гвардейската кавалерия да проучат височините със стратегическо значение за позициите при Сан Касиано и Кавриана и да се установят върху редицата от успоредно разположени хълмове, където са струпани частите на фелдмаршалите Клам-Галас и Цобел. Но доблестният принц фон Хес, един от героите на австрийската армия, достоен за сравнение с прославения победител при Маджента, се бие безстрашно при Сан Касиано и отблъсква удвоените атаки към трите възвишения на хълма Фонтана. Под куршумите на австрийците генерал дьо Севеленж придвижва нагоре по склона своите оръдия и гвардейците помагат на конете, които не успяват да изкачват сами стръмнините. За да могат тези находчиво придвижени батареи да стрелят срещу противника, гренадирите доставят боеприпаси, като се нареждат спокойно във верига чак до подножието, където са оставени сандъците.

Накрая въпреки упоритата съпротива и контранападенията на младите германски офицери, които няколко пъти връщат в боя своите части, генерал дьо ла Мотруж превзема Кавриана. По примера на гренадирите пехотинците на генерал Манек презареждат изпразнените паласки, но скоро куршумите отново привършват и те се хвърлят в атака на щик срещу височините между Солферино и Кавриана. Въпреки значителните сили, които са изправени срещу тях, с помощта на генерал Мелине те заемат тези позиции. Ребеко пада в ръцете на съюзниците, след това е отгъпен на

австрийците, отново е завзет и отново отстъпен, преди да остане окончателно под контрола на генерал Рено.

При атаката на хълма Фонтана алжирските стрелци остават без командири. Полковниците Лор и Ерман са убити. Офицерите им загиват поголовно, но това само удвоява ожесточението. За да отмъстят за убитите, алжирците се нахвърлят с африканска ярост и мюсюлмански фанатизъм срещу враговете си и ги избиват като възбудени от кръв тигри. Хърватите залягат, крият се в канавките, оставят противниците си да се приближат, след което внезапно скачат и ги застрелват от упор. При Сан Мартино капитанът от пехотата Палавичини е ранен. Войниците му го занасят на ръце в един параклис, където той получава помощ. Но временно отблъснатите австрийци се връщат в атака и нахлуват в параклиса. Малко на брой, за да окажат съпротива, пехотинците изоставят своя командир. Хърватите грабват големи камъни, които намират близо до вратата, смазват главата на капитана, а мозъкът му опръсква куртките им.

В тези толкова разнородни сражения, които се възобновяват непрекъснато без отслабване, се чуват проклятията на хора от най-различни националности, много от които са принудени да станат убийци на двадесет години.

По време на най-сериозните сражения, когато земята трепери под урагана от желязо, сярка и олово, когато този ураган помита с убийствена сила всичко по пътя си, а огнени линии от всички страни раздират яростно въздуха като смъртоносни и светкавици и допълват с нови мъченици тази човешка хекатомба, изповедникът на император Наполеон абат Лен обикаля лазаретите и отправя успокоителни и съчувствени думи към умиращите.

Майор Менесие, чиито двама братя (единият полковник, а другият капитан) са загинали храбро при Маджента, на свой ред пада убит при Солферино. Лявата ръка на младши лейтенант, опрян на едно дърво, е пронизана от куршуми и раната кърви обилно. Унгарски войник се прицелва, но негов офицер го спира и като се приближава до ранения, стиска съчувствено ръката му, а след това заповядва да бъде пренесен на по-безопасно място. Санитарките се движат под вражески огън като обикновени войници. Те подкрепят осакатените, които постоянно молят за вода. Самите те са ранени, но носят вода на пострадалите и се опитват да ги лекуват⁴. До тях хусарски офицер, омаломощен от загубата на кръв, която изтича от раните му, прави опит да се измъкне изпод коня си, убит от снаряд. Наблизо преминава оцелял кон, който влачи окървавения труп на своя ездач. По-нататък други коне, почовечни от хората, които ги яздят, внимават да не стъчат жертвите на тази яростна, ужасна битка. Офицер от чуждестранния легион е поразен от куршум. Кучето му, което е довел от Алжир и е станало приятел на целия батальон, го съпровожда. В общия устрем, на няколко крачки от простреляния, то също е пронизано от куршум, но, влачейки се, намира сили да се върне и да умре до тялото на своя господар. В друг полк една коза, „осиновена” от пехотинец и обичана от войниците, остава невредима между картеча и куршумите при настъплението към Солферино.

Много са храбрите бойци, които не се спират при първата рана, а продължават напред, докато бъдат отново пронизани, повалени на земята, извадени от строя! Другаде, обратно, цели батальони под най-смъртоносен огън са принудени да

останат на място в пълно бездействие в очакване на заповед за настъпление, но същевременно горят от нетърпение да се включат в убийственото сражение.

Сардинците отбраняват и щурмуват хълмовете при Сан Мартино, Роколо и Мадона дела Скоперта в схватки и атаки, които се редуват от сутринта до вечерта. Тези възвишения са завзимани, отстъпвани и отново възвръщани пет-шест пъти подред. Накрая сардинците завладяват Поцоленто, въпреки че действат последователно по дивизии и без голяма съгласуваност. Генералите Молар, дьо ла Мармора, Дела Рока, Дурандо, Фанти, Чиалдини, Кучиари, дьо Соназ и всички офицери подпомагат усилията на своя крал, пред чиито очи са ранени генералите Перне, Черале и Арнолди.

Що се отнася до френската армия, след като се признаят заслугите на маршалите и дивизионните генерали, как да не се отдаде заслуженото и на смелите бригадни генерали, на всички тези бляскави полковници, на храбрите капитани и майори, които допринасят толкова много за крайния резултат от този голям ден? И наистина славно е да се воюва и да се печелят победи срещу такива воини като принц Алксандър фон Хес, Щадион, Бенедек, Карл фон Виндиш-Грец⁵.

„Имах чувството, че бяхме носени от вятъра”, ми разказваше по-късно с увлечение едни обикновен войник от предната бойна линия, за да ми представи ентузиазма и страстта, с която той и неговите другари се хвърляли в битката. „Миризмата на барут, грохотът на оръдията, биенето на барабаните, звукът на тръбите, всичко това въодушевява и възбужда!” Наистина, като че ли всеки войник в това сражение се биеше в защита на собствения си престиж, като че от победата зависеха неговите лични неща. Имаше особена сила и храброст у тези невъзмутими офицери от френската армия, за които не съществуваха никакви препятствия и които, следвани от своите бойци, се устремяваха към най-опасните и изложени на вражеския огън места, сякаш бързаха за увеселение.

Войските на император Франц-Йосиф са се отдръпнали. Армията на граф Вимпфен получава заповед от своя командир да започне отстъпление още преди маршал Канробер да разгърне всички свои сили. Армията на граф Шлик въпреки твърдостта на граф Щадион, който е много слабо подпомогнат от фелдмаршалите Клам-Галас и Цобел, с изключение на дивизията на принц Хес, е принудена да изостави позициите, на които австрийците бяха изградили толкова много укрепления.

Небето се е затъмнило и гъсти облаци внезапно закриват хоризонта. Яростно духа силен вятър, който чуши и отнася клоните на дърветата. Студен дъжд, гонен от бурята, или по-скоро истинска водна стихия, се излива върху изтощените от глад и умора бойци. В същото време вихрушка от прах заслепява войниците, които са принудени да се борят и с природните стихии. Макар поразени от бурята, австрийците все пак се строят под виковете на своите офицери. Към пет часа настървението и в двете страни принудително отслабва поради поройния дъжд, светкавиците, гръмотевиците и тъмнината, която се спуска над бойното поле.

През цялото време на бойните действия господарят на хабсбургския двор показва изключително спокойствие и хладнокръвие. Падането на Кавриана го заварва заедно с граф Шлик и неговия адютант принц фон Насау на съседната височина Мадона дела Пиеве, близо до обрасла с кипариси църква. Решението за генерално отстъпление взима, след като австрийският център отстъпва, а за левия фланг не

остава никаква надежда да пробие отбраната на съюзниците. В този съдбоносен момент императорът решава да се придвижи по Посока на Волта с част от своя генерален щаб. Същевременно ерцхерцозите и потомственият велик херцог на Тоскана се оттеглят към Валеджо. Паника обхваща на отделни места и германските части и отстъплението на някои полкове се превръща в бягство. Напразно офицерите им, които са се били като лъвове, се опитват да ги задържат. Увещания, ругатни, удари със саби, нищо не е в състояние да ги спре. Ужасът, който ги е обхванал, е толкова голям, че проявилите се храбро в битката войници предпочитат да бъдат бити и оскърявани, но не и да се откажат от бягството си.

Отчаянието на австрийския император е неопишуемо. Той се е държал като герой, видял е куршуми и гоleta да прехвърчат до него и затова не може да се въздържа да не заплаче пред това поражение. В своята болка той дори се спуска срещу бегълците и ги укорява за страха им. По-късно, след като спокойствието е изместило тези изблици на възбуда, той оглежда мълчаво печалната сцена. Едри сълзи се стичат по бузите му и само поради настояването на адютантите си се съгласява да напусне Волта и да тръгне към Валеджо.

Ужасени австрийски офицери, отчаяни и озлобени, отиват на явна смърт, като продават скъпо живота си. Много от тях се самоубиват поради голямата мъка и нежеланието да преживеят това фатално поражение. Повече от тези, които се присъединяват към полковете си, са цели облени в кръв от своите рани или от раните на противниците. Нека отдадем заслужено признание на храбростта на тези хора!

През целия ден император Наполеон беше там, където присъствието му беше необходимо. Без да обръща внимание на непрекъснато заплашващите го опасности, придружаван от главния армейски адютант маршал Вайан, помощник-главния адютант генерал дьо Мартемпре, граф Роге, граф Монтебело, генерал Фльори, принц дьо ла Москова, полковниците Рей и Робер, цялата негова свита и ескадрона с личната охрана, той непрекъснато ръководеше бойните действия там, където трябваше да се преодоляват най-трудните препятствия. При хълма Фенил конят на неговия хирург барон Ларе беше убит, а няколко гвардейци от охраната - ранени.

В Кавриана императорът се настани в къщата, в която същия ден беше пребивавал австрийският император, и оттам изпрати известие на императрицата за победата.

Френската армия лагерува на позициите, които беше превзела през деня. Гвардията се разположи между Солферино и Кавриана. Първите два корпуса заеха височините в околностите на Солферино. Третият беше при Ребеко, а четвъртият при Волта.

Гуидицоло остана под контрола на австрийците до десет часа вечерта, когато отстъплението им беше прикрито на левия фланг от фелдмаршал фон Файгл, а на десния фланг от фелдмаршал Бенедек, който осигуряваше отстъплението на Щацион и граф Клам-Галас, държейки до късно през нощта Поцоленго. Бригадите на Колер и Гаал и полкът на Райщак се държаха много храбро. Бригадите на Бранденщайн и Вусин, предвождани от принц фон Хес, се бяха придвижили към Волта, откъдето улесниха прехвърлянето на артилерията през Минчо при Боргето и Валеджо.

Скитащите австрийски войници са събрани и отведени във Валеджо. Пътищата са задръстени от снаряженията на различните части, както и от мостоваци и войници

от артилерийските резерви, които се блъскаха и събарят взаимно, за да стигнат по-бързо до дефилето на Валеджо. Материалната част е спасена в резултат на бързото построяване на висящи мостове. В същото време във Вилафранка започнаха да пристигат първите обози с леко ранени войници. Следваха ги по-тежко ранените и през цялата тази зловеща нощ притокът на хора беше огромен. Лекарите превързваха раните, даваха им храна за възстановяване и ги изпращаха с влакове към Верона, където задръстването беше ужасно. Но въпреки че при своето отстъпление армията беше взела със себе си всички ранени, които можа да натовари на колите и реквизираните каруци, колко много от тези нещастници останаха да лежат върху напоената с тяхна кръв земя!

Към края на деня, когато сенките на зрача се разпростриха върху това огромно поле на изстреблението, не един френски войник и офицер търсеха тук и там някой другар, сънародник, приятел. Откриха ли познат, те заставаха на колена пред него и се опитваха да го ободрят, стискайки ръката му, избърсваха кръвта или превързваха с кърпа счупения крайник. Те обаче не можеха да намерят вода за нещастните ранени. Колко мълчаливи съзвизия бяха пролетели в тази печална вечер, когато същевременно беше забравено всякакво уважение към човешката личност!

По време на бойните действия бяха изградени подвижни лазарети във ферми, къщи, църкви, в близките манастири и даже на открито под сянката на няколко дървета. Ранените предиобед офицери бяха превързани, а след тях и подофицерите и войниците. Всички френски хирурзи изпълняваха дълга си с неизтощима енергия и повечето от тях не си дадоха никаква почивка в продължение на повече от двадесет и четири часа. В лазарета под командването на главния гвардейски лекар доктор Мери двама от тях припаднаха при вида на толкова много крайници за ампутирани и рани за превързване. В друг лазарет техен колега, изтощен от умора, беше придържан от двама войници, за да може да продължи работата си.

По време на сражение с червено знаме⁶, поставено на най-високата точка, се обозначава санитарният пост или лазаретите на полковете, които участват в бойните действия. По негласно споразумение в тези посоки не се стреля. Въпреки това понякога падат бомби, които не щадят нито счетоводителите и санитарите, нито фургоните с хляб, вино и месо за бульон на пострадалите. Ранените войници, които са в състояние да се движат, отиват сами в лазаретите. Останалите, които са загубили сили от кръвоизливите или от продължителната липса на помощ, се пренасят на носилки.

В тази хълмиста местност, дълга повече от двеста километра, и при поредицата от превратности, които предизвикват такъв огромен сблъсък, войниците, офицерите и генералите могат да бъдат само частично осведомени за изхода на водените боеве, а по време на действията едва ли могат напълно да разберат и преценят какво става в близост до тях. Тази неосведоменост беше още по-голяма в австрийската армия поради бъркотията и отсъствието на точно главно командване.

По височините между Кастилионе и Волта блесят хиляди огънове, подхранвани от остатъци от артилерийски сандъци и от съборени от пулетата и бурята клони. Войниците сушат на тях мокрите си дрехи и заспиват върху земята и камъните, смазани от умора. Но за здравите бойци все още няма почивка! След този ден без отдих и храна трябва да се достави вода за супа и кафе.

Колко вълнуващи случки, колко покъртителни перипетии и разочарования от всякакъв род! Цели батальони нямат никакво продоволствие. Роти, на които е било заповядано да свалят раниците си, са останали без никакви лични вещи. Водата липсва, а жаждата с толкова голяма, че офицери и войници се опитват да пият от мръсни, кални и примесени с кръв локви. Хусарите, които се върнаха между десет и единадесет часа вечерта, след като бяха изминали големи разстояния за набавяне на вода за кафе и дърва, бяха срещнали толкова много умиращи хора, молещи за вода, че от състрадание почти бяха изпразнили бидоните си. Накрая все пак кафето е приготвено. Но в същия момент се чува далечна стрелба и се вдига тревога. Хусарите незабавно се мятат на конете си и препускат стремително в посока на престрелката, без да имат време да изпият кафето, което се разсипва в бъркотията. Скоро обаче те забелязват, че изстрелите не идват от противника, който е предприел контранастъпление, а от предните френски постове. Часовите са сметнали за австрийски френските войници, които отивали за вода и дърва, и открили огън по тях. Като се връщаха обратно, хусарите срещнаха отново множество ранени, които молеха за вода. Един тиролоец, който лежеше ранен недалеч от техния бивак, също им отправяше молби, които не можеха да бъдат изгълнени, защото вода изобщо нямаше. На сутринта той беше намерен мъртъв с пяна на пълната с пръст уста. Подутото му лице беше зелено-черно. Той се беше превивал до сутринта в страхотни гърчове, а ноктите на свитите му в юмруци ръце бяха откъртени.

В тишината на нощта се чуват стенания, вопли, изгълнени с мъка и страдание, раздиращи викове за помощ. Кой ще може да пресъздаде агонията на тази ужасна нощ!

На двадесет и пет юни сутринта под лъчите на слънцето се разкрива една от най-страшните гледки, които човек може да си представи. Навсякъде бойното поле е покрито с трупове на хора и коне. Пътищата, канавките, овразите, храстите и ливадите са осеяни с тела на мъртви хора, а околностите на Солферино са буквално на решето. Нивите са унищожени, житото и царевичата са стъпкани, оградите съборени, овощните градини плячкосани. Тук и там се виждат локви кръв. Селата са пусти и разорени от пушечните залпове, ракетите, бомбите, гранатите, снарядите. Жителите им, които са прекарвали повече от двадесет часа скрити в избите без светлина и храна, започват да се показват. Вцепенението им показва продължителния ужас, който са преживели. В околностите на Солферино и особено в гробището на това селище земята е осеяна с пушки, раници, паласки, канчета, хусарски шапки, кепета, полицейски шапки, колани, всякакъв вид снаряжение и даже останки от напоени с кръв дрехи, както и парчета от счупени оръжия.

Ранените нещастници, които биват събирани през целия ден, са бледи, синкави, изтощени. Някои от тях, тежко осакатени, имат неясен поглед и сякаш не разбират какво им се говори. Те ви фиксират сурово с очи. Привидната им отпадналост не пречи да чувстват болките. Други са неспокойни и разтърсвани от нервни и конвулсивни пристъпи. Тези, чиито рани са започнали да се възпаляват, полуудяват от болки. Те молят да бъдат убити и с изкривено лице се гърчат в последните пристъпи на агонията.

Другаде лежат нещастници, които не само са били ударени и повалени от куршуми и избухливи снаряди, но чиито ръце и крака са били смазани от колелата

на преминалите върху телата им артилерийски оръдия. Цилиндричните куршуми пръсват костта и винаги предизвикват много сериозни рани. Избухването на снарядите и коничните куршуми също причинява болезнени фрактури и често пъти ужасни вътрешни поражения. Парчета от кости, пръст, оловни късчета, остатъци от дрехи или обувки усложняват и дразнят раните и удвояват мъките.

Който тръгне да обхожда огромната арена на сраженията от предния ден, среща на всяка крачка неопишуемо страдание и отчаяние сред неподобна бъркотия.

Съдържанието на раниците на много батальони, които са ги оставяли на земята, е изчезнало. Ломбардски селяни и алжирски стрелци са отнесли всичко, което е попаднало в ръцете им. Така например гвардейски ловци и пехотинци бяха оставили войнишките си торби близо до Кастилионе, за да могат да се изкачат по-лесно при шурма на Солферино и да подкрепят дивизията на Форс. Те бяха спали в околностите на Кавриана, след като се бяха сражавали до вечерта, настъпвайки непрекъснато. Но когато на другия ден тичешком се връщат още в ранни зори, те намират раниците си празни. През нощта всичко е било ограбено. Загубата е особено тежка за тези, чието бельо и униформени дрехи бяха протрити или изцапани. Те се лишаваша едновременно от своите вещи, може би и от малкото пари, които бяха цялото им състояние, както и от ценни за тях предмети, свързани със семейството или получени от майките, сестрите, годениците. На много места мародери ограбват мъртвите, като не щадят и ранените, които още са живи. Ломбардските селяни са особено алчни за обувки и грубо ги изтръгват от подутите крака на трупове.

Тези жалки сцени се смесват с трогателни и покъртителни епизоди. Тук възрастният генерал Лео Брътон търси своя зет - ранения генерал Дуе. Старецът е оставил дъщеря си - съпругата на генерал Дуе - на няколко левги разстояние в силно безпокойство сред общия смут. Там лежи тялото на подполковник дьо Ньошез, който, виждайки, че командирът му Вобер дьо Жанлис е съборен от коня и тежко ранен, се устремява да поеме командването, но е пронизан от куршум в сърцето. Недалеч оттам самият полковник дьо Жанлис, разтърсван от силна треска, получава първа помощ. Младши лейтенант дьо Селв дьо Саран, който е излязъл преди един месец от академията в Сир, ще понесе ампутацията на дясната си ръка. Ето един нещастен старшина, чиито два крака са пронизани от куршуми и когото ще срещна отново в една болница в Бреша, а по-късно и във влака, с който пътувах от Милано за Торино. Той ще умре вследствие на раните си при Мон Сени. Лейтенант дьо Гизбол, когото всички мислеха за мъртъв, е открит заедно със знамето му на мястото, където е изгубил съзнание. Съвсем наблизил, сякаш в центъра на множество избити и натрупани австрийски ловци и копиеносци, алжирци и колониални войски, в елегантна ориенталска униформа лежи трупът на мюсюлмански офицер, лейтенант от алжирските стрелци Ларби бен Лагдар. Загорялото му и тъмно лице лежи върху разкъсаните гърди на словенски капитан с ослепително бяла рубашка. Полковник дьо Малвил, геройски ранен при Каза Нова, издъхва. Погребан е майор дьо Понжибо - починал през нощта. Открито е тялото на младия граф дьо Сен Пасер, който едва предната седмица е бил повишен в длъжност командир на батальон. Тук завършва военната кариера на храбрия двадесетгодишен младши лейтенант от гвардейската пехота Фурние, тежко ранен предния ден. Доброволец на десет години, ефрейтор на единадесет и младши

лейтенант на шестнадесет, той е взел участие в два похода в Африка и в Кримската война, където е бил ранен при обсадата на Севастопол⁷. При Солферино трябваше да угасне и една от най-славните личности на първа френска империя - подполковник Жюно, херцог д'Арбантес, началник щаб на генерал дьо Файй.

Липсата на вода започва да се чувства все по-силно. Локвите са пресъхнали. Повечето, от войниците могат да утолят жаждата си само с някаква нечиста, зловредна течност. Почти навсякъде, където има чешма, постове със заредени пушки охраняват водата и я пазят от ранените. В продължение на два дни близо до Кавриана двадесет хиляди артилерийски и кавалерийски коне са поени от мръсно мочурище. Ранени или изгубили ездачите си животни, които са скитали цяла нощ, се влачат към групи техни събратя, сякаш ги молят за помощ. Те биват застрелвани. Едно от тези благородни животни, великолепно оседлаано, се появява във френска част. По намерените писма и предмети в закрепената към седлото кожена чанта се разбира, че това е конят на храбрия принц фон Изембург. Войниците откриват сред трупове ранения австрийски принц, все още в безсъзнание поради загубата на кръв. Но усърдните грижи на френските хирурзи ще му помогнат да се прибере по-късно при семейството си, което, останало без никакви новини, го смятало за мъртъв и било в траур.

Лицата на някои от убитите войници са спокойни - те са били поразени внезапно, на място. Но върху много други личат следите на мъчителна агония. А крайниците са вдървени, телата са покрити със синкави петна, ръцете са ровили почвата, очите са широко отворени, мустаците настръхнали. Зловеща конвулсивна усмивка показва стиснатите зъби.

Три дни и три нощи минават в погребване на трупове, останали на бойното поле⁸. Но в това огромно пространство голям брой убити, останали в ровове, канавки и храсти, ще бъдат открити много по-късно. Както от убитите коне, така и от тях, ще се разнася зловонна миризма.

Определен брой войници от всяка френска рота са натоварени да разпознават и погребват мъртъвците. В повечето случаи те се насочват към загиналите свои другари по оръжие, принадлежали към тяхната част. Взимат войсковия номер от вещите на убития и поставят трупа с дрехите в общ гроб. Ломбардски селяни, на които се плаща, им помагат да изпълнят това тежко задължение. За нещастие, в бързината и поради грубото нехайство на тези селяни, съществува голяма вероятност да са погребани заедно с мъртвите не малко все още живи войници. Намерените у офицерите отличия, пари, часовници, писма и документи са изпратени по-късно на семействата им. Но не винаги е възможно да се изпълни това при тази огромна маса от трулове.

Ето, в кал и прах лежи човек, потънал в собствената си кръв - син и кумир за родителите си, отглеждан и възпитаван дълги години от любяща майка, която е треперила над него при най-малко неразположение; или блестящ офицер, обожаван от семейството си, оставил в къщи жена и деца; или млад войник, напуснал годеницата си, а сигурно и майка, сестра, стар баща, за да участва в похода! Мъжественото му красиво лице е неузнаваемо. Сабята и картечът не са го пощадяли. Той страда, издъхва, а тялото му - обект на толкова грижи - сега е почерняло, подуто, грозно и ще бъде хвърлено в едва изкопан трап! Той ще бъде покрит с няколко лопати вар и пръст и хищните птици не ще пощадят краката или ръцете, които се показват изпод

размитата почва или плиткия ров, използван за гроб. Някой ще дойде, ще докара пръст и ще постави може би дървен кръст - това е всичко!

А що се отнася до труповете на австрийците, хиляди от които са разпръснати по хълмовете, билата, в подножията или сред горите и долините на Медоле, облечени в скъсани куртки, в изцапани от кал сиви шинели или почервенели от кръв бели рубашки, те биват нахвърляни със стотици в големи общи гробове. В същото време рояци от мухи нападат тези зеленикави тела и хищни птици кръжат над тях в очакване на плячка.

Колко млади хора - унгарци, бохемци или румънци, зачислени в армията от няколко седмици, бяха обречени на жалка смърт от изтощение и глад! Излезли веднъж от обсега на куршумите, те бяха паднали на земята от умора и глад и въпреки леките рани бяха загубили сили от кръвоизливи.

Много от пленените австрийци бяха обхванати от ужас, защото предварително им беше внушено, че французите и специално колониалните войски са безмилостни демони. Това убеждение беше толкова силно, че при пристигането в Бреша някои от тях, като видяха дърветата в една градска градина, запитваха сериозно на тях ли ще бъдат обесени. И много от пленниците, които получаваха благородна помощ от френските войници, в своето невежество и заслепление отговаряха по безразсъден начин. Така например в събота сутринта едни пехотинец, развълнуван от състрадание към тежко ранен австриец, се приближава към него с бидон вода и му дава да пие. Като не може да повярва на такова съчувствие, раненият войник грабва пушката до себе си и с всички сили удря с приклада доброжелателя си, като го контузва тежко в крака. Гвардейски гренадир се опитва да помогне на напълно осакатен австрийски войник, но пленникът успява да хване пистолета си и го изпразва от упор във френския войник⁹.

„Не се изненадавайте от грубостта и жестокостта на някои наши части — ми казваше пленен австрийски офицер. — При нас има диваци, дошли от най-далечните провинции на империята, с една дума — истински варвари в нашата армия.”

На свой ред френски войници искаха да малтретират няколко пленници, които смятаха за хървати, като ожесточено казваха, че тези „прилепнали гащи” (така ги наричаха) винаги доубивали ранените. В действителност това бяха унгарци, чиито униформи приличаха на хърватските, но които съвсем не бяха така жестоки като хърватите. Бързо обясних на френските войници тяхната заблуда и успях да измъкна от ръцете им треперещите унгарци. С малки изключения, французите изпитваха към пленниците добри чувства; така в знак на уважение командващите армии разрешиха на много австрийски офицери да запазят сабите си. Те получаваха същата храна и бяха лекувани от същите лекари, както френските офицери. Разрешено им беше даже да се върнат и да потърсят личните си вещи. Много от френските войници разделяха по братски храната си с умиращите от глад пленници. Други взимаха на гръб ранените от вражеската армия, занасяха ги в лазаретите и се грижеха за тях предано и състрадателно. Офицерите също полагаха грижи за австрийски войници. Един от тях беше превързал с носната си кърпа разбитата глава на тиролец, чието облекло се състоеше единствено от старо, скъсано и окървавено бельо.

Наред с безбройните отделни действия и случки, които подчертават високите достойнства на френската армия и героизма на нейните офицери и войници,

трябва да се споменат и хуманните чувства на обикновения воин, неговата добротa и симпатия по отношение на победения противник — качества, които са също толкова ценни, колкото неговата храброст и героизъм¹⁰. Всепризнато е, че изтъкнатите военни личности са внимателни и вежливи, както всички действително големи хора. Френският офицер е по навик приветлив и същевременно благороден и великодушен. Той заслужава и днес похвалата на генерал фон Залм, който след пленяването му в битката бил изненадан от изключителното уважение, оказано му от граф дьо Люксембург, и се обръща към кавалер дьо Розел: „Каква нация сте вие! Биете се като лъвове, но към ранените противници се отнасяте като към най-добри приятели!”

Интендантската служба продължава да събира ранените - превързани или не - и да ги пренася с мулета или на носилки към лазаретите. Оттам ги отправят към селата и градовете в близост до местата, където са паднали или са били намерени. Църкви, манастири, къщи, обществени места, дворове, улици, градини - всичко в тези селища е превърнато във временни болници. В Карпенедоло, Кастел Гофредо, Медоле, Гундицоло, Волта и всички техни околности се събират голям брой ранени. Но най-много са отправени към Кастилионе, където и по-леко ранените са успели да се доберат.

Ето дългото шествие от интендантски коли, безразборно натоварени с войници, подофицери и офицери с всякакви чинове, кавалеристи, артилеристи, пехотинци - целите окървавени, изтощени, окъсани, прашни. Следват ги мулета, които се движат в тръст и друсането на натоварените върху тях нещастници изтръгва непрекъснато остри стенания. Кракът на един от тях е смазан, изглежда почти откъснат от тялото, и всеки тласък на каруцата му причинява нови страдания. На друг е ступена ръката и той я крепи с оцелялата си ръка. Един ефрейтор е пронизан в ръката от шомпол. Той сам го изтегля и след тази „операция” го използва за бастун, за да се добере до Кастилионе. Но мнозина издъхват по пътя и трупове им са оставени встрани. По-късно някой ще се върне да ги погребее.

От Кастилионе ранените трябваше да бъдат откарани в болниците в Бреша, Кремона, Бергамо и Милано, за да бъдат подложени най-после на редовно лечение или за да се извършат необходимите ампутации. Но при своето отстъпление австрийците бяха реквизирали насилствено почти всички каруци в района, а транспортните възможности на френската армия бяха крайно недостатъчни, в сравнение с ужасяващия брой на ранените. Налагаше се да чакат два или три дни, преди да бъдат откарани временно в Кастилионе, където струпането на пострадали беше неопишуемо¹¹. Целият град се превръщаше в голяма импровизирана болница както за французи, така и за австрийци. Лазаретът на главната квартира се беше разположил там още в петък през деня. Бяха докарани каси с марли, както и някои медицински уреди и лекарства. Жителите бяха дали всичко, с което разполагат - одеяла, сламеници, бельо, дюшеци.

Болницата в Кастилионе, църквата, манастирът и казармата Сан Луиджи, църквата на капуцините, казармата на жандармерията, както и църквите Маджоре, Сан Джузепе и Санта Розалия са препълнени с ранени, които са струпани почти един върху друг и лежат само върху слама. Слама се поставя също по улици, дворове и площади, където спешно се построяват дървени или платнени навеси за предпазване на пострадалите от слънцето. Ранени пристигат едновременно

от всички посоки. Не минава много време и частните къщи са също заети. Най-заможните собственици приемат войници и офицери и се стараят, доколкото могат, да облекчат страданията им. Ужасени, някои от тях тичат по улиците и търсят лекар за „гостите” си. Други с отчаян вик ходят насам-натам из града, като молят настоятелно да бъдат изнесени труповите, от които не знаят как да се отърват. В Кастилионе са докарани и генералите дьо Ладмиро, Дийо, Оже, полковниците Брута, Бренкур и други висши офицери. Те са оставени на грижите на сръчния доктор Бертран, който от петък сутринта прави непрекъснато ампутации в Сан Луиджи. Други двама военни хирурзи, докторите Льоре и Аспел, двама италиански лекари и помощник-хирурзите Риолачи и Лобшайн, в продължение на два дни поставят системи и правят превръзки, като продължават да изпълняват своя мъчителен дълг даже и през нощта. Артилерийският генерал Оже беше откаран първоначално в Каза Морино, в лазарета на корпуса на маршал Мак Маон, към който се числеше, а след това беше прехвърлен в Кастилионе. Рамото на този толкова изтъкнат офицер беше раздробено от шестоъгълно поле, парчета от което останаха заседнали в мускулите под мишницата в продължение на двадесет и четири часа. Той умря на 29 юни след операция на раменната става, необходима за изваждането на тези парчета, и от гангрената, която беше обхванала раната.

Броят на обозите с ранени, които пристигат в събота през деня, е така голям, че административните служби, жителите и отделенията, останали в Кастилионе, са съвсем недостатъчни за толкова много мъченици. Тогава започват да се повтарят жалките сцени от предишния ден, макар и от друго естество. Сега има храна и вода, но все пак ранените умират от глад и жажда. Марля има в изобилие, но няма кой да я поставя върху раните. Повечето от военните лекари бяха принудени да тръгнат към Кавриана, санитарите не достигат, липсва работна ръка в този толкова критичен момент. Необходимо е следователно да се организира доброволна служба, което е много трудно при подобно безредие. Още повече то се засилява от паниката, която започва да обхваща жителите на Кастилионе и със злополучните си последици води до силни смутове. Това усложнява още повече тежкото положение на ранените.

В действителност тази паника беше предизвикана от едно съвсем незначително наглед обстоятелство. Едновременно с проверката, която се извършваше на другия ден след боевете във всеки корпус на френската армия, през Кастилионе и Монтекиаро към Бреша бяха отправени колони с военнопленници. Следобед една от тях, охранявана от хусари, се придвижваше към Кавриана в посока към Кастилионе. Някои я забелязаха отдалеч и с всичката си глупост сметнаха, че това е масово контранастъпление на австрийската армия. Тази „новина” беше разнасяна от селяните, помощните превозвачи на снаряжение и дребните амбулантни търговци, които обикновено съпровождат частите при поход. При вида на устремените към тях и задъхани от страх австрийци жителите на града повярваха на тези безсмислени слухове. Къщите незабавно се затварят, жителите се барикадират и горят знамената, които украсяват прозорците им, крият се в изби и тавани. Някои бягат към полето заедно с жените и децата, като носят със себе си всичко по-ценно, което имат. Други, не толкова уплашени, остават по къщите си, но прибират първите ранени австрийци, които могат да намерят в близост, като ги обграждат с грижи и внимание. Пътищата са

задръстени от отправени към Бреща каруци с ранени войници и от продоволствени обози за армията, които се движат в обратна посока. Фургони се понасят с голяма скорост, коне бягат на всички посоки сред виковете от ужас и гняв, войнишки талиги със снаряжение се обръщат, кашони със сухари се разсипват в канавките край главния път. Накрая, изпаднали в още по-голяма паника, помощните превозвачи разпиргат конете и се понасят с отпуснати поводи по посока на Бреща и Монтекиаро. Навсякъде по пътя си те предизвикват ужас и бъркотия: блъскат каруците с храна и хляб, които общинското управление редовно изпраща в лагера на съюзниците; повличат всичко, което им се изпречва на пътя; тъпчат ранените, които молят за помощ. А самите ранени остават глухи за предупрежденията, свалят превръзките си, излизат, клатейки се, от църквите и тръгват по улиците, без да знаят докъде ще могат да стигнат.

Колко много страдания и агония в дните на двадесет и пет, двадесет и шести и двадесет и седми юни! Възпалени от слънцето и праха, при липсата на вода и грижа раните стават все по-болезнени. Въпреки големите усилия на интендантската служба да поддържа в добро състояние пригодените лазарети във въздуха се носят зловония. Отправени към Кастилионе обози докарват на всеки четвърт час нови групи ранени и недостигът на санитарни, помощници и обслужващ персонал се чувства все по-жестоко. Въпреки усилията на един главен хирург и на двама-трима души, които организират редовното извозване с волски коли към Бреща, въпреки спонтанното желание на жителите на Бреща да взимат пострадали, като ги извозват с каруци (на техните грижи са поверявани офицери), броят на пристигащите е много по-голям от броя на заминаващите и струпването продължава да се увеличава.

Върху площадките пред болниците и църквите са поставени да лежат един до друг мъже от различни националности — французи и араби, германци и славяни. Някои от ранените, временно натъпкани в ъглите на параклисите, нямат вече сили да се движат или не могат да мръднат в теснотията. Под куполите на олтарите се разнасят проклятия, богохулства, виковете, които не могат да бъдат описани. „Ах, колко страдам господине!“ — ми казваха някои от тези нещастници. „Ние сме изоставени, обречени на жалка смърт, а все пак се бихме храбро!“ Въпреки непосилната умора, въпреки прекараните безсънни нощи жадуваната почивка не идва. В своето страдание те молят за лекар или, обхванати от отчаяние, се търкалят конвулсивно по земята, което ще завърши с тетанус или смърт. Няколко войници отказват да им бъдат намокрени превръзките, защото смятат, че студената вода върху раните ще доведе до завъждане на червеи. Други са имали щастието да бъдат превързани в лазаретите, но по време на принудителния престой в Кастилионе тези превръзки нито са били сменени, нито разхлабени, а в началото са били стегнати заради предстоящото друсане по пътя. Затова по-късно те се превръщат в истинско изтезание за тези нещастници. При вида на големите черни мухи, които кацат по раните им, те хвърлят обезумели погледи на всички страни, но не получават отговор. Шинелът, ризата, кожата и кръвта образуват ужасна и неопределена смес, по която пълзят червеи. Мнозина потръпват при мисълта, че ще бъдат проядени от тези червеи, които сякаш излизат от тялото им, а в действителност се завъждат от огромното количество мухи във въздуха. Един войник, напълно обезобразен, чийто език се подава неестествено от разкъсаната и счупена челюст, се вълнува и иска да стане. Намокрям с прясна вода

изсъхналите му устни и вдървения език. Взимам шепя марля, потапям я в кофата, която носят след мен, и изцеждам водата в безформения отвор на мястото на устата. Част от лицето на друг нещастник е била отнесена от удар със сабя. Носът, устните, брадата са отделени от останалата част. Като не може да говори и е почти сляп, той прави знаци с ръка и с тази жалка пантомима, придружена от гърлени стонове, привлича вниманието върху себе си. Давам му да пие вода и поливам с остатъка кървящото му лице. Трети, с широко разтворен череп, издъхва, а мозъкът му изтича върху плочите на църквата. Другарите му по нещастие го избутват с крака, защото препречва движението. Предпазвам го по време на последните мигове живот и покривам с носна кърпа нещастната му глава, която той все още слабо движи.

Всяка къща се е превърнала в малка болница и всяко семейство е заето с грижи за офицерите, които е приетило. Въпреки това от неделя сутринта успявам да събера известен брой местни жени, които с всички сили подпомагат работата и грижите за ранените. Разбира се, не става дума нито за ампутации, нито за операции, но трябва да се дава храна и преди всичко вода на хората, които буквално умират от глад и жажда. Необходимо е да се превързват раните им или да се мият тези кървящи тела, покрити с кал и паразити. И всичко това трябва да се върши сред ридания и стенания от болка, сред смърт и зловоние. Скоро се оформя едно звено от доброволки. Ломбардските жени тичат при тези, които викат най-силно, макар да не са в най-тежко положение. Аз се занимавам, доколкото е възможно, с организиране на спасителни групи в някои от кварталите, където нуждите ми се виждат най-големи. Захващам се специално с една от църквите в Кастилионе, разположена на височина вляво на идване от Бреша и наричана, струва ми се, Кieza Маджоре. Близко петстотин войници са струпани в нея и още най-малко стотина лежат отпред върху слама под платнища, които ги пазят от слънцето. Жените, проникнали вътре, носят с ведра и кофи прясна вода от един ранен на друг, като утоляват жаждата им и навлажняват раните. Някои от тези доброволни санитарки са красиви и стройни момичета. Тяхната нежност и доброта, хубавите им очи, пълни със сълзи и състрадание, както и внимателните им грижи повдигат малко духа и куража на ранените. Малки момчета от околностите отиват от църквата до най-близките чешми и се връщат с кофи, ведра или лейки с вода. След утоляването на жаждата се раздава бульон или супа, които интендантската служба приготвя в огромни количества. Големи бали с марля са поставени тук и там и всеки може свободно да взима от тях, но превръзките, бельото, ризите не стигат. Запасите на този малък град, през който е минала австрийската армия, са толкова ограничени, че не могат да се набавят предмети от първа необходимост. Все пак успявам да купя нови ризи с помощта на тези добри жени, които вече са дали всичкото си старо бельо, а в понеделник сутрин изпращам кочияша си в Бреша за хранителни продукти. Няколко часа по-късно той се връща, натоварил кабриолета с бельо, гъби, превръзочни материали, карфици, цигари, тютюн, лайка, слез, бъз, портокали, захар и лимони. Сега може да се раздаде жадуваната освежителна лимонада, да се промият раните с отвара от слез, да се поставят хладни компреси и да се сменят превръзките. Междувременно към нас се присъединяват нови помощници: стар морски офицер, двама английски туристи, които влизат в църквата, и ние ги задържаме почти насила, други двама англичани, които пък веднага проявяват желание да помогнат. Те раздават

цигари на австрийците. Оказват ни съдействие и един италиански свещеник, трима или четирима пътници, един любопитен парижки журналист, който по-късно поема ръководството на санитарната дейност в съседна църква, и няколко офицери чиято част е получила заповед да остане в Кастилионе.

Скоро обаче на един от военните му прилошава, а другите ни доброволци се оттеглят един по един, неспособни да понесат гледката на страданията, които могат да облекчат само в незначителна степен. Свещеникът е последвал техния пример, но скоро се появява отново и деликатно ни подава да вдъшваме от шишенца със сол и ароматични треви. Млад френски турист, потресен от гледката на тези живи развалини, внезапно избухва в ридание. Търговец на едро от Нюшател превързва рани в продължение на два дни и под диктовката на умиращите пише прощални писма до семействата им. Принудени сме да възпираме неговата жар, както и да успокояваме възбудата от състрадание на един белгиец, която стига до там, че може да се превърне в пристъп на треска. Такъв пристъп беше, обхванал един младши лейтенант, който идваше от Милано, за да се присъедини към своята част. Няколко войници от гарнизона в града се опитват да помогнат на другарите си, но и те не могат да издържат на гледката, която остро поразява въображението им и понижава духа им. Един ефрейтор от инженерните части, ранен при Маджента и почти излекуван, на когото пътният лист разрешава няколко дни отпуск, преди да се върне в батальона си, храбро ни следва и ни помага, въпреки че припада на два пъти. Най-сетне френският интендант, който току-що е пристигнал в Кастилионе, разрешава да се използват за болнично обслужване здрави пленници. Трима австрийски лекари идват на помощ на млад корсикански хирург, който няколко пъти ни досажда с молба да получи удостоверение за усърдието си по време на работата. Германски хирург, останал нарочно на бойното поле, за да превързва ранените си сънародници, полага грижи за пострадалите и от двете войски. В знак на признателност за усилията му интендантската служба го освобождава три дни по-късно и му разрешава да се присъедини към своите съотечественици в Мантуа.

„Не ме оставяйте да умра!“ — викат някои от тези нещастници, които сграбчват ръката ми с невероятна сила и издъхват веднага, след като тази фалшива жизненост ги напусне. Куршумът е заседнал в левия хълбок на млад ефрейтор, около двадесетгодишен, с кротко и изразително лице, на име Клаудиус Мазюе. Състоянието му е безнадеждно и той сам го разбира. Помагам му да пие вода, за което ми благодари и със сълзи на очи добавя: „Ах, господине, да можехте да пишете на баща ми да утешава моята майка!“ Взимам адреса на родителите му и след малко той издъхва...¹².

„Ако бяха ме лекували по-рано — ми казва убедено и със студена горчивина дълбоко опечален възрастен сержант, — може би щях да живея, а сега тази вечер ще бъда мъртъв.“ Той наистина умря вечерта.

„Не искам да умирам, не искам да умирам!“ — крещи свирепо един гвардейски гренадир. Само три дни по-рано той е бил силен и енергичен, но сега, смъртно ранен, с усещането, че последните мигове от живота му са безвъзвратно преброени, той се бори срещу тази страшна истина. Аз му говоря, той ме слуша и накрая, утешен, облекчен и успокоен, с детско простодушие и наивност се примирява със съдбата си.

Вижте там в дъното на църквата, в отвора на олтара вляво, този африкански ловец, легнал върху сламата. Той е ранен от три куршума — един в десния хълбок, втори в лявото рамо, а трети е заседнал в десния му крак. Неделя вечер е, а той твърди, че не е ял нищо от петък сутринта. Видът му е ужасен, целият е в засъхнала кал и съсирена кръв. Дрехите му са изпокъсани, ризата е дрипа. Промивам му раните, давам му малко бульон, завивам го с одеяло и той поднася ръката ми към устните си с неизразима благодарност. На входа на църквата един унгарец крещи непрекъснато и с покъртително произношение на италиански език моли за лекар. Бъбреците му са били разкъсани от избухнал картечен снаряд и подобно на бразди от железни челюсти се показва червена и трептяща плът. Останалата част от подутото му тяло е зеленикаво-черна. Той не може нито да легне нито да седне. Потапям марля в прясна вода и се опитвам да му направя компрес, но скоро гангрената ще свърши своята работа. Малко по-нататък колониален войник плаче с горчиви сълзи и трябва да бъде утешаван като дете. Натрупаната умора, недостатъчната храна и почивка, болезнената възбуда и страхът от смъртта създават даже у най-безстрашните войници изострена нервна чувствителност, която преминава в страдания и ридания. Една от главните им мисли, когато не страдат ужасно, е споменът за майките и тревогата за мъката, която ще им причини тяхната съдба. Открихме тялото на младеж, който носеше на врата си портрет на възрастна жена, несъмнено майка му. Той сякаш притискаше към сърцето си медальона с лявата ръка.

Тук до стената са наредени, налягали едни до друг в две успоредни редици, между които има място за минаване, стотина превити под завивките си френски войници и подофицери. Всички са превързани, получили са супа и в момента са тихи и спокойни. Те ме следват с поглед и всички тези глави се обръщат надясно, когато отивам вдясно, и наляво, когато отивам вляво. „Личи си, че е парижанин¹³” — казват едните „Не — отговарят други, — прилича на южняк.” „Господине нали сте от Бордо?” - ме пита трети и всеки иска да съм от неговия край или град. Често тези обикновени войници от предната линия показваха учудващо примирение със съдбата си. Какво представляваше всеки един от тях, взет поотделно в сравнение с това огромно сътресение? Почти нищо. Те страдаха, често пъти без да се оплакват, и умираха тихо и смирено.

Редки са случаите, когато ранени пленени австрийски войници се противят на победителите. Все пак някои от тях изпитват недоверие и отказват да бъдат лекувани. Те разкъсват превръзките си и оставят раните да кървят. Един хърватин грабва куршума, който току-що е изваден от тялото му, и го захвърля в лицето на хирурга. Други стоят мълчаливи, унили и безучастни. На тях обикновено им липсва онази широта на душата, доброжелателност и изразителна жизненост, присъщи на представителите на латинските народи. Повечето от тях обаче съвсем не са равнодушни към добрите грижи и по изненаданите им лица се изписва искрена благодарност. Един пленник, деветнадесетгодишен, тикнат в най-отдалечената част на църквата заедно с четиридесетина души от неговите сънародници, е останал три дни без храна. Той е загубил едното си око, гори в треска и не може да говори. Нашите грижи го съживяват и когато двадесет и четири часа по-късно успяваме да го отправим към Бреща, той ни напуска с трогателно съжаление. Единственото му

красиво синьо око изразява искрена благодарност и той притиска към устните си ръцете на добрите жени от Кастилионе. Друг пленник, обхванат от треска, привлича погледите. Той няма и двадесет години, а косата му е съвсем бяла. Другарите му потвърждават, че е побелял в деня на битката¹⁴.

Колко много младежи между осемнадесет и двадесет години от най-далечните краища на Германия или от източните провинции на обширната австрийска империя са дошли тук, за да стигнат до това ужасно състояние. Наред с телесните болки, примесени с тъгата на пленничеството, някои от тях ще трябва вероятно да понесат върху себе си и злобата на миланските жители към тяхната нация, към техните командири, към техния владетел. Те не ще срещнат никаква симпатия, преди да стъпят на френска земя! Нещастни майки от Германия, Австрия, Унгария, Бохемия, как да не мисли човек за мъката, която ще изпитате, когато разберете, че вашите ранени синове са пленници във вражеска страна. Жените от Кастилионе обаче, като виждат, че не правя разлика между отделните националности, следват примера ми и показват еднаква благосклонност към всички тези мъже с най-различен произход, които са им еднакво чужди. „Всички сме братя!“ — повтарят те развънувано. Слава на тези състрадателни жени, на тези млади момичета от Кастилионе! Нищо не е в състояние да ги отблъсне, да ги измори или обезкуражи и тяхната скромна преданост не може да бъде сломена нито от умората, нито от отвращението, нито от постоянните саможертви.

Чувството за собствена безпомощност, което изпитва човек при такива изключителни и разтърсващи обстоятелства, е неизразимо страдание. Много тежко е наистина да не можеш да облекчиш мъките на всички, които са пред очите ти, нито да стигнеш до тези, които молят за твоята помощ. Минават часове, докато стигнеш там, дето искаш: спиран от едни, молен от други. На всяка крачка пътят ти е заприщан от множество нещастници, които се блъскат пред теб и те заобикалят. Освен това защо да отидеш наляво, когато отдясно толкова хора ще умрат без една-единствена утешителна и приятелска дума, без чаша вода, за да утолят изгарящата жажда? Мисълта за стойността на човешкия живот, желанието да облекчиш поне малко мъките на тези нещастници и да им вдъхнеш кураж, усилената и непрестанна активност, която човек си налага при подобни обстоятелства, дават нова и неизчерпаема енергия, която като че ли предизвиква жажда да се помогне на възможно най-много пострадали. Човек вече не се трогва от хилядите картини на тази изключителна и чудовищна трагедия. Той минава с безразличие покрай най-ужасно обезобразените трупове и хладно се визира в много по-страшни от описаните тук гледки, които перото отказва да възпроизведе напълно¹⁵... Но понякога нещо в сърцето изведнъж се прекръшва и при вида на обикновена случка, на неочакван и изолиран факт, който се отразява направо на душата, завладява цялото наше съчувствие и въздейства на най-тънките струни, цялото ни същество се отдава на горчива и непреодолима тъга.

След огромната умора и преживяванията в деня на битката при Солферино и на следния ден съзнанието на обикновения войник, върнал се към ежедневието войсковия живот, по време на поход е завладяно повече от всякога от мисли за семейството и родната страна. Това състояние е предадено образно в няколко реда, прочувствено написани от храбър френски офицер, който пише от Волта писмо до своя брат

във Франция: „Ти не можеш да си представиш вълнението на войника при появата на пощенския подофицер, натоварен в армията с раздаването на писмата. Той ни носи новини от Франция, от родината, от родителите, от приятелите! Всеки слуша, гледа и алчно протяга към него ръка. Щастливците, които получат писмо, бързо го отварят и жадно го прочитат! Останалите се отдалечават със свито сърце и се усамотяват в мисли за тези, които са оставили у дома. Понякога се извиква име, но отговор не следва. Оглеждаме се, питаме, чакаме „Мъртъв“ — прошепва нечий глас и пощальонът прибира това писмо, за да се върне то при тези, които са го написали, без да е разпечатвано. Подателите са били щастливи и са мислели: колко ще се радва той, когато получи писмото! Но когато то се върне обратно при тях, горките им сърца ще се разкъсат от мъка.”

Улиците в Кастилионе са по-спокойни. Смъртта и заминаващите са освободили място и макар че пристигат нови каруци с ранени, редът постепенно се възобновява и дейността на службите се нормализира. Задръстването съвсем не се дължеше на лоша организация или непредвидливост от страна на административните служби, а на неочаквания и невероятно голям брой пострадали, както и на относително ограничения брой лекари, санитарни и помощници. Обозите с ранени пътуват по-редовно от Кастилионе за Бреша. Те се състоят предимно от санитарни коли и големи волски каруци, които се движат бавно под палещото слънце и в такъв прах, че краката на пе шеходците потъват до над глезените в тази пълтна, но неустойчива маса. Над тези примитивни превозни средства са прикрепени клони, но те твърде слабо бранят ранените от огнените лъчи. Можем да си представим какво означава този дълъг път! Дори само приятелско кимване с ръка, когато минаваш край тези нещастници, сякаш ги ободрява и те бързат да отговорят с благодарност на жеста.

Във всички селища по пътя за Бреша жените са излезли от къщите си и мълчаливо тъкат марля. Когато пристигне обоз с ранени, проминват раните, след като са се качили в колите, сменят компресите, поставят нова марля, напоена с вода, и сипват с лъжица бульон, вино или лимонада в устата на тези, които нямат сила да повдигнат главата или ръцете си. Каруците непрекъснато докарват от Франция или Пиемонт храна, фураж, боеприпаси и всякакъв вид снаряжение за френския лагер, а на връщане откарват пострадали в Бреша. Във всички селища, през които минава конвоят, общинските власти осигуряват напитки, хляб и месо. Трите малки болници в Монтекиаро се обслужват от местни жени, които лекуват ранените войници с разум и доброта. В Гуидицоло, макар и по съвсем импровизиран начин, около хиляда ранени са настанени задоволително в голям замък, а бивши манастир във Волта, превърнат по-късно в казарма, е приютил стотици австрийци. В главната църква на Кавриана са настанени напълно осакатени австрийски войници, които в продължение на две денонощия са стояли проснати на пода под погледа на озлобена стража. В лазарета на главната квартира се извършват операции — използва се хлороформ, който предизвиква почти моментална безчувственост у ранените австрийци, а при французите — нервни тикове, придружени от голяма възбуда.

Жителите на Кавриана са напълно лишени от храна и гвардейците ги подпомагат, като делят с тях дажбите и войнишките си канчета. Нивите са напълно опустошени, а почти всичко, което е могло да се консумира, е било продадено на австрийците

или иззето от тях под формата на реквизиции. Френската армия благодарение на предвидливостта и акуратността на своите административни служби има в изобилие походни хранителни припаси, но изпитва затруднения с набавянето на масло, мас и зеленчуци, които обикновено се включват във войнишката разкладка. Австрийците са иззели също почти целия добитък в околността и царевичното брашно е единственият продукт, който съюзниците могат лесно да си набавят в този район. При това всичко, което може да се получи от ломбардските селяни за изхранването на войската, се заплаща на твърде високи цени с цел продавачите да бъдат винаги удовлетворени. Реквизициите за френската армия — фураж, картофи и други, са също щедро заплащани на местните жители, които освен това получават и обезщетения за неизбежните щети от битката.

Ранените войници от сардинската армия, които са били откарани в Дезенцано, Риволтела, Лонато и Поцоленго, са при по-благоприятни условия от тези в Кастилионе. За разлика от другите, първите два града не са били окупирани в продължение на няколко дни от две различни армии, поради което разполагат с повече хранителни припаси. Лазаретите са по-добре поддържани, а жителите, които не са толкова смутени и изплашени, подпомагат дейно санитарната служба. Пострадалите се извозват към Бреша в здрави каруци, заслани с дебел пласт слама и навеси от преплетени клони, покрити отгоре с платнено покривало срещу слънцето.

На 27 юни следобед, капнал от умора и без да мога да заспя, впрягам кабриолета си и потеглям към шест часа, за да подишам чистия въздух на вечерния хлад и да си дам малка почивка от страшните сцени, които ни заобикалят навсякъде в Кастилионе. Денят е благоприятен, защото (както научих по-късно) никакво придвижване на части не е било предвидено за понеделник. По бойното поле спокойствието е изместило ужасните вълнения от предишните дни. Стратта и ентузиазмът са го напуснали напълно и то представлява много тъжна картина. Тук и там се забелязват засъхнали локви кръв, от които земята е почервеняла. А скоро обръщана пръст, побеляла от поръсена вар, показва местата на пресните гробове на жертвите от 24 юни. В околностите на Солферино, над които гордо и невъзмутимо се издига от векове четвъртитата кула и които за трети път стават свидетели на сблъсък между две от най-големите съвременни сили, все още се срещат печални останки, покриващи даже кръстовете и окървавените камъни на гробището. Пристигам в Кавриана около девет часа. Пред мен се открива своеобразната, грандиозна гледка на военновременна обстановка, която цари около главната квартира на френския император. Търся маршал херцога на Маджента, когото имам честта да познавам лично. Като не зная къде е разположен в момента неговият арменски корпус, спирам кабриолета си на малък площад срещу къщата, в която от петък вечер се е настанил император Наполеон. Озовавам се сред група генерали, които седят върху обикновени платнени столове и дървени табуретки, пушат пури и отпочиват пред импровизирания дворец на своя владетел. Докато се осведомявам къде да намеря маршал дьо Мак Маон, генералите разпитват ефрейтора, който ме придружава, и, както е седнал до кочияша, им прилича на мой ординарец¹⁶. Те искат да узнаят кой съм и каква задача изпълнявам, защото и през ум не им минава, че обикновен турист би се изложил на опасността да ходи сам из лагерите, а още по-малко да продължи

пътя си, след като е пристигнал в Кавриана в този късен час. Ефрейторът не знае нищо повече от тях, но отговаря много почиттелно на въпросите. Любопитството им като че ли се увеличава, когато потегляме към Боргезе, където вероятно се намира херцогът на Маджента.

Вторият корпус под командването на маршала е трябвало да се изнесе на 26 юни от Кавриана към Кастеларо, което отстон на пет километра, и дивизиите му са се разположили отядясно и отляво на пътя от Кастеларо за Монцамбано. Самият маршал заедно с щаба си се беше настанил в Боргето. В тъмнината и поради непълните сведения, объркваме пътя и се насочваме към Волта, където попадаме сред армейския корпус на генерал Ниел, от три дни произведен в чин маршал. Неговите части лагеруват в околността на това малко градче. Неясната глъч, която се чува под великолепното звездно небе, лагерните огньове, в които горят цели дървета, осветените офицерски палатки, с една дума - последното суетене в лагера, който будува и заспива, действат приятно на изостреното и възбудено въображение. Вечерните сенки и внушителната тишина са изместили дневните шумове и вълнения. Чистият приятен въздух на великолепната италианска нощ се диша с удоволствие.

Колкото до италианския ми кочияш, той беше в плен на такъв страх сред полумрака и от мисълта, че се намираме съвсем близо до противника, че няколко пъти бях принуден да му отнема поводите и да ги предам на ефрейтора или сам да ги поема. Горкият човек, избягал преди десетина дни от Мантуа, за да се спаси от служба при австрийците и се установил в Бреша, където изкарвал прехраната си като кочияш на един майстор колар. Страхът му се беше увеличил още повече от далечен изстрел на австриец, който бягаше от нас, но преди да излезне в сечищата, беше изпразнил пушката си.

По време на отстъплението на австрийската армия някои дезертъори се бяха укрили в избите на изоставени и полуограбени къщи в малки махали. Сами и в постоянен страх, те се бяха прехранвали горе-долу в мазетата, но след това скрипом бяха отишли в нивите и нощем скитаха безцелно. Като не можеше да възстанови спокойствието си, мантуанецът не беше в състояние да води коня в права посока. Той непрекъснато въртеше главата си настрана, претърсваше с очи храстите до пътя в очакване да види скрит австриец, който ще го вземе на мушка. С уплашен поглед оглеждаше всяка ограда, всяка къща и едва не припадна, когато в нощната тишина прозвуча изстрел на часовой, когото не бяхме забелязали в тъмнината. Уплаши го и видът на голям отворен чадър, надупчен от пулета и куршуми, който вероятно е бил част от снаряжението на някоя походна кухня на френската армия и бурята на 24 юни го е донесла чак тук — на края на полето, близо до пътеката за Волта.

Минаваше единадесет часа, когато се върнахме обратно, за да поемем истинския път за Боргето. Принуждавахме коня да галопира възможно най-бързо и нашата малка кола преодоляваше безшумно разстоянието по Страда Кавалара, когато ни изненада вик: „Кой там, кой там, стой или ще стрелям!“ Крещеше от упор, без да си поеме дъх, часовой на кон. „Франция!“ — отговори на висок глас войникът, като същевременно се представи: ефрейтор от първи инженерен полк, седма рота. „Продължавайте!“ — чухме заповеднически глас. Четвърт час преди полунощ, без други срещи, най-сетне стигнахме до първите къщи на Боргето¹⁷. Навсякъде цари

мрак и тишина. Все още свети само в една партерна стая на къща на главната улица, в която са настанени военните счетоводители. Те, макар и много изненадани от тази неочаквана поява по това време, и макар че прекъсваме работата им, ни посрещат много любезно. Преди още да погледне множеството генералски препоръки, с които бях снабден, един от тях — г-н Утре, военен каснер, ми предлага своето сърдечно гостопримество. Неговият ординарец ми донесе дюшек, върху който се хвърлям облечен, след като съм изгътал много вкусния бульон. Почувствах се много добре, защото от дни наред не бях ял нищо свястно, а и спях спокойно, без да бъда задушаван от тежки миризми и нападан от мухите, които се нахвърлят не само на труповете, но измъчват и живите. Колкото до ефрейтора и кочияша, те се настаниха в кабриолета, останал на улицата. Но нещастният мунтуанец не беше затворил очи цяла нощ и сутринта го намерих по-скоро мъртъв, отколкото жив.

На 28 юни в шест часа сутринта бях приет най-радушно и любезно от добрия и доблестен маршал дьо Мак Маон, наричан с право кумир на войниците¹⁸. В десет часа вече бях в Кавриана в къщата, която стана исторически известна с това, че за времето от сутринта до вечерта на 24 юни беше подслонила поред двама владетели-врагове. В същия ден в три часа следобед бях поел обратния път към Кастилионе при ранените, които искрено се зарадваха на моята поява. А на 30 юни бях вече в Бреща.

За разлика от Кастилионе този толкова приятен и живописен град е превърнат не в голям лазарет, а в огромна болница. Катедралите, църквите, манастирите, училищата, казармите — с една дума, всички сгради са препълнени с пострадали от битката при Солферино. За една нощ са били приспособени петнадесет хиляди легла. Благородните жители са направили толкова много, колкото никъде не е направено при подобни обстоятелства. В двата параклиса на старата базилика Ил Дуомо Векио в центъра на града са настанени хиляда ранени войници. Населението се тълпи при тях и жени от всички съсловия им носят в изобилие портокали, желета, бонбони и лакомства. И скромната вдовица, и най-бедната стара жена не се смятат за освободени от дълга да изразят своето съчувствие и да поднесат скромния си дар. Същите сцени се наблюдават и в новата катедрала. Тя представлява великолепен храм от бял мрамор, в който са събрани стотици ранени. Всичко това се повтаря и в четиридесет други сгради, църкви и болници, в които са настанени близо двадесет хиляди болни и ранени.

Общинските власти в Бреща успяха да изпълнят с чест дълга си при тези необикновени обстоятелства. Те работеха непрекъснато, като се опираха на съветите и мнението на най-видните граждани, оказващи им ефикасно съдействие. По предложение на известния лекар д-р Бартоломео Гуала общината определи централна комисия, оглавена от него, чиято задача беше да ръководи цялостната дейност в болниците. В комисията участваха още лекарите Корболани, Каса, Орефичи, Балини, Боничели, Ц. Маджи и Абени, които не жалеха усилията си денем и нощем. Тази комисия назначи начело на всяка болница специален ръководител и главен хирург, които бяха подпомагани от няколко лекари и известен брой санитарни. За няколко часа като по чудо от манастир, училище или църква тя създаваше болница с просторна кухня и пералня, снабдена с бельо и всичко необходимо. Мерките бяха взети толкова бързо и сърцато, че само няколко дни по-късно човек се учудваше

от добрия ред и нормалния ход на работата в тези многобройни приюти. И това учудване е напълно оправдано, като се има предвид, че населението на Бреща — около четиридесет хиляди жители, се удвои изведнъж с пристигането на повече от тридесет хиляди ранени и болни войници¹⁹. А как да не подчертаем факта, че лекарите (общо! сто и четиридесет на брой) показаха през цялото време забележителна всеотдайност в трудната си и изморителна работа, без никаква обидчивост или съперничество да наруши за миг пълното им разбирателство в името на общото благо. Те бяха подпомагани от студенти по медицина и от малък брой доброволци. Бяха сформирани помощни комитети и беше назначена специална комисия, която да получава даренията, а друга комисия отговаряше за централния склад²⁰.

В обширните болнични стаи офицерите обикновено са отделени от войниците, а австрийците — от съюзниците. Редиците от легла изглеждат еднакви, но униформата и кепето на всеки ранен, поставени на етажерка над него, указват рода войска, към която той принадлежи. Вече ограничаваме свободния достъп на множеството прииждащи хора. Те пречат и затрудняват обслужването. Един до друг лежат както войници с хладни и примирени лица, така и други, които роптаят и се оплакват. През първите дни всички рани изглеждат еднакво тежки. Сред френските войници проличава техният галски характер — жив, открит, мек и лесен. Но твърди и енергични, те са нетърпеливи и готови да се разгневят при най-малката неприятност. Те не се вълнуват и тревожат много и по-лесно се подлагат на операции, за разлика от австрийците, чиято потиснатост усилва страха им от ампутациите и ги кара да се затварят в себе си. Италианските лекари, облечени в дълги черни престилки, лекуват французите с най-голямо старание, но лечението, което някои от тях предписват — диета, пускане на кръв, отвара от рожков²¹, не винаги допада на пациентите им.

В болничните стаи срещам някои от ранените от Кастилионе, които веднага ме познават. Сега са по-добре лекувани, но изпитанията им още не са свършили. Ето един от тези храбри гвардейски пехотинци, ранен в крака, чиято първа превръзка направих в Кастилионе. Той лежи върху одъра и лицето му изразява дълбоко страдание. Очите горят, жълто-синкавият тен подсказва, че гнойна треска усложнява състоянието му. Устните му са пресъхнали и гласът трепери. Смелостта е отстъпила място на някакво чувство на страх и колебание. Даже самото лечение го изнервя. Страх го е, когато някой се доближи до нещастния му крак, обхванат от гангрена. Френският хирург, който извършва ампутациите, минава покрай леглото и окаяният войник сграбчва ръката му, стиска я в своите ръце и този допир напомня горещо желязо. „Не ми причинявайте болка, страданието ми е ужасно!“ — изкрещява той. Но трябва да се действа; и то без отлагане. И други двадесет ранени трябва да бъдат оперирани тази сутрин, а още сто и петдесет очакват превръзките си. Няма време за разнеждане към някого, нито за спиране пред нерешителността му. Хирургът, който има благ характер, отговаря хладно и решително: „Оставете на мен!“ и отмята бързо завивката. Пострадалият крак се е удвоил от подуването, от три места тече воняща гной. Виолетовите петна сочат, че има прекъсната артерия и крайникът не се подхранва с кръв. Следователно няма никакъв друг лек и единственият изход, ако има такъв, е ампутацията в горната част на бедрото. Ампутация! Страшна дума за този нещастен млад човек, който след това не вижда пред себе си никаква друга алтернатива

освен бързата смърт или мизерното съществуване на сакат човек. Той няма време да се подготви за това решение: „Боже мой, боже мой! Какво ще правите?“ — пита треперейки. Хирургът не му отговаря. „Санитар, отнесете го бързо!“ — казва той. Но раздиращ вик се изтръгва от задъханите гърди. Непохватният санитар е хванал отпуснатия крак, който е много чувствителен, много близо до раната. Счупените кости са проникнали в плътта и причиняват нови болки на войника, чийто крак се огъва и люшка при пренасянето до операционната зала. Ужасно шестивие! Сякаш откарват пострадалия на смърт. Най-сетне той е положен на операционната маса, покрита с тънки дюшечи. Близо до него, върху друга маса, са поставени инструментите, покрити с кърпа. Хирургът е погълнат изцяло от работата си и не чува, не вижда нищо друго освен операцията. Младши помощник-хирург държи ръцете на пациента и докато санитарят, хванал здравия крак, дърпа с всички сили нещастника към ръба на масата, последният изкрещява: „Дръжте ме, ще падна!“ и стиска с ръце конвулсивно младия лекар, който е готов да го подхване, но сам е бледен от възбуда и силно потресен. Хирургът е свалил дрехата си, навил е ръкавите си почти до раменете. Широка престилка стига почти до врата му. С опряно в земята коляно и с ужасния нож в ръка той обгръща с другата ръка бедрото на войника и с един-единствен замах разрязва кожата по цялата повърхност. Пронизващ вик се разнася из болницата. Лице с лице срещу мъченика, младият лекар гледа с най-малки подробности тази ужасна агония. „Кураж!“ — казва той шепнешком на войника, чийто ръце усеща да се вкочват в гърба му. „Още две минути, и ще се отървете!“ Хирургът се изправя и започва да отделя кожата от мускулите и да ги оголва. Той реже плътта, и като че ли дере кожата, а след това я навива подобно на ръкав на височина около палец. След това с рязък замах отрязва мускулите до костта. От прекъснатите артерии бликва порой от кръв, който облива лекаря и се стича по пода. Сръчният специалист е спокоен и невъзмутим. Той не проронва нито дума, по сред тишината в залата внезапно се чува гневният му глас към непохватния санитар: „Глукак, не знаете ли как се спира кръвотечението от артериите?“ Последният поради малкия си опит не е успял да притисне с пръсти кръвоносните съдове и да предотврати кръвоизлива. Раненият в своето върховно страдание слабо проговаря: „Оставете ме да умра!“ и ледена пот се стича по лицето му. Но трябва да изтече още една минута, минута, равна на безкрайност. Помощник-хирургът, изпълнен със състрадание, брои секундите, а погледът му следи лекаря, но преди всичко пациента, чийто дух се опитва да поддържа: „Само още една минута!“ Наистина, дошъл е редът на триона. Чува се звукът на стоманата, която прониква в живата кост и отделя от тялото полуизгнилия крайник. Но болката е била прекалено силна за това изтощено тяло и стенанията са престанали, защото болният е загубил съзнание. Хирургът, като не чува вече виковете и стонове му, с тревога го поглежда, за да се увери, че не е издъхнал. Медикаментите за сърце, налице за случай на нужда, едва успяват да раздвижат неговите мрачни, полузатворени и почти безцветни очи. Все пак изглежда, че умиращият се връща към живота. Той е смазан, изтощен, но поне нечовешките му страдания са завършили.

В съседната болница използват хлороформ. В тези случаи пациентът, особено французинът, преминава през две различни състояния: от вълнение, което често стига до яростно блънуване, до дълбоко, подобно на летаргия униние. Тази силна

наркоза дълго време не може да упои някои войници, които са прекалявали със спиртни напитки. Нещастните случаи при употребата на хлороформ съвсем не са така редки, както се мисли, а понякога усилията да се върне към живота човек, който само преди няколко мига все още ви е говорил, остават напразни.

Нека си представим сега подобна операция, извършвана на австриец, който не знае нито италиански, нито френски език и се оставя да бъде откаран почти като агне на заклане, без да може да размени нито дума със своите хуманни „палачи“! Французите навсякъде срещат приятелско отношение. Те са ласкани, глезени, окуражавани, а когато стане дума за битката при Солферино, се въодушевяват и спорят. Тези славни за тях спомени отвличат мислите им в друга посока и облекчават малко страданията им. Но австрийците не се радват на подобни привилегии. аз настоявам да ги видя и почти насила прониквам в болничните им стаи. С каква признателност приемат тези хора съчувствените ми слова и малкото тютюн, който им давам! Примирените им, спокойни и кротки лица изразяват чувства, които не знаят как да изкажат, а погледите им говорят повече от всички възможни благодарности. Офицерите са особено чувствителни към проявеното спрямо тях внимание. Подобно на войниците им те биват лекувани хуманно, но жителите на Бреща не проявяват никаква симпатия към тях. В една от болниците принц фон Изембург е настанен заедно с друг австрийски принц в малка, но доста удобна стая.

В продължение на няколко дни раздавам тютюн, лули и пури в църквите и болниците. Тютюневият дим се оказва много ефективно средство против зловонните миризми, които са неизбежни при струпването на толкова много болни в задушните сгради. Запасите на Бреща бързо привършват и се налага да се достави тютюн от Милано, тъй като единствено с него може също да се намали страхът на ранените преди ампутация на крайник. Много от оперираните са с лула в уста, а някои от тях умират, както пушат.

Един уважаван гражданин на Бреща, г-н Карло Бротети, ме води крайно любезно със собствената си кола по болниците. Той ми помага да раздаваме тютюна, оформен от търговците в хиляди малки рогчета, наредени в огромни кошници и големи панери, които се носят от войници-доброволци. Навсякъде съм приет много добре. Само ломбардският лекар граф Калини не ми разрешава да раздам пури в поверената му военна болница Сан Лука. Всички останали лекари, напротив, бяха почти толкова благодарни за тези подаръци, колкото и самите пациенти. Този малък инцидент не ме спря и трябва да отбележа, че това беше първата пречка, първото препятствие, макар и съвсем малко, с което се сблъсках. До този момент не бях срещал нищо подобно. И което е още по-изненадващо, нито веднъж не ми се беше наложило да показвам паспорта, нито препоръките на едни генерали до други²², с които беше претъпкан портфейлът ми. И така, не се признах за победен, а същия ден следобед при нов опит в Сан Лука успях да раздам голямо количество пури на тези храбри нещастници, на които неволно бях причинил танталови мъки. Когато ме видяха отново, те не можах да въздържат възклицанията си и въздишките от радост и задоволство.

По време на моите обиколки влизам в поредица от стаи на втория етаж на голям манастир, който наподобява лабиринт и чийто партер и първи етаж са претъпкани с

болни. В първата от тези високи стаи откривам четири или пет ранени, обхванати от треска, във втората — други десет-петнадесет, а в третата двадесетина. Всички лежат върху леглата си без никакво внимание и горчиво се оплакват, че в продължение на часове не са били посетени от никакъв санитар. Те ме молят за топъл бульон вместо ледената вода, с която единствено разполагат. В напълно изолирана стая в дъното на безкраен коридор млад италиански пехотинец е обхванат от тетанус и умира сам, неподвижен върху одъра си. Въпреки че очите му са отворени и изглеждат пълни с живот, той не чува и нищо не разбира, поради което е вече изоставен. Много френски войници ме молят да пиша на родителите им, а някои — на командира им, който в техните очи замества липсващите семейства. В болницата Сан Клеман една дама от Бреща, графиня Брона, се грижи със своята свята самоотверженост за нещастниците с ампутации. „Соно мадре“ — ми казва тя съвсем простичко. Аз съм майка! Тези думи разкриват пълното ѝ майчинско себеотрицание.

Пет-шест пъти поред на улицата ме спират местни граждани с молба да отида у тях и да им послужи за преводач пред майори, капитани и лейтенанти, които са прибрали в къщите си. Те полагат за тях най-топли грижи, но не могат да схванат нито дума от това, което гостите им казват, тъй като последните не знаят италиански. При това, възбудени и неспокойни, за най-голямо отчаяние на цялото семейство, което ги обгражда с внимание, се дразнят, че не могат да бъдат разбрани, и това допълва лошото им настроение, породено от треската и страданието. Друг път италиански лекар иска да пусне кръв на един офицер, но последният смята, че ще му правят ампутация, и се съпротивлява с всички сили, като си причинява големи болки. Сред тези недоразумения единствено окуражителните думи и обясненията на матерния им език са в състояние да успокоят инвалидите от Солферино. С колко нежност и с какво търпение жителите на Бреща се грижат за тези, които са се били за тях и тяхната родина, за освобождаването им от чуждото господство! Те изпитват дълбока мъка, когато техен болен умира. Каква покъртителна гледка представляват тези семейства, които в религиозно шествие по големия булевард с кипарисите от вратата Сен Жан до Кампо Санто следват ковчега на френския офицер! Той е бил техен гост само няколко дни и може би даже не знаят името му, но го оплакват като роднина, като син!

Войниците, които умират в болниците, биват погребвани през нощта. Но тук вече записват фамилните имена и войсковия им номер, което не се правеше в Кастилионе.

Всички градове в Ломбардия претендираха за правото си да приютят своя дял от ранени войници. В Бергамо и Кремона медицинската дейност беше много добре организирана, а специалните служби бяха подкрепяни от помощни женски организации, които се грижеха по най-добрия начин за своя контингент от болни. В една болница в Кремона италиански лекар сподели: „Ние пазим всичко по-добро за нашите приятели от съюзническата армия, а на враговете даваме само най-необходимото, и ако умрат, толкова по-зле за тях!“ Като извинение добави, че по разказа на няколко войници, пристигнали от Верона и Мантуа, австрийците оставяли ранените от френско-сардинската армия да умрат, без да им оказват никаква помощ. Тези думи бяха чути от една дама, графиня от Кремона, която се беше посветила с цялото си сърце на работата в болницата. Тя побърза да изкаже своето неодобрение,

като заяви, че полага грижи и за австрийците, и за съюзниците, без да прави разлика между приятели и неприятели, „защото — добави тя — нашият спасител Исус Христос не прави никаква разлика между хората, когато трябва да бъде сторено добро”. Въпреки че не е изключено първоначално да е имало грубо отношение към някои от пленниците от съюзническата армия, в действителност тези разкази бяха неточни и преувеличени, а изявленията на италианския лекар в никакъв случай не могат да бъдат оправдани.

Що се отнася до френските лекари, те вършат всичко, което е в границите на човешките възможности, без да правят разлика по националности, роптаят и страдат за всичко, което не могат да направят. Нека по този повод чуем думите на д-р Сонрие: „Не мога да си спомня без най-дълбоко съжаление за една малка стая в Кремона с двадесет и пет легла, на които лежах най-тежко пострадалите австрийци. В такива моменти пред мен се появяват тези бледи изтерзани лица, изнемощели от изтощение и дълбоки гнойни процеси. Те молят като за последна милост с жестове и раздиращи викове за ампутация на крайник, който сме искали да запазим, и стигат до ужасна агония, на която оставаме безпомощни свидетели.”

Главният интендант на Бреща г-н Фаралдо, доктор Гуала, директор на болниците в града, доктор Комизети — главен лекар на сардинската армия и доктор Карло Кота — санитарен инспектор в Ломбардия, си съперничат по себеотрицание и имената им заслужават да бъдат споменати с уважение непосредствено след името на известния барон доктор Ларе, главен медицински инспектор на френската армия. Доктор Иснар — главен лекар първа степен, показва изключителни качества и като практик, и като администратор! Близо до него в Бреща се прояви г-н Тиери дьо Могра и цяла плеяда от храбри и неуморими хирурзи, чиито имена бихме искали да изброим. Защото ако тези, които убиват, могат да претендират за величие и слава, то тези, които лекуват, при това често с опасност за собствения си живот, нанстина заслужават уважение и благодарност. Американският хирург д-р Норман Бетън, професор по анатомия в Торонто, пристигна специално от Страсбург, за да помогне на тези предани на дълга си мъже. Студенти по медицина се бяха притекли от Болоня, Пиза и други италиански градове. Наред с жителите на Бреща, няколко пътници — французи, белгийци и швейцарци, предложиха съдействието си и се включиха в обслужването на болните, като раздаваха портокали, шербет, лимонада и тютюн. Един от тях обмени банкнота от един флорин на хърватски войник. Последният беше молил в продължение на цял месец всеки срещнат за тази размяна, без която не можеше да използва скромната сума, която беше цялото му състояние.

В болницата Сан Гаетано с усърдите си грижи за болните се отличи и един францискански свещеник, а млад шемонтски войник от Ница, който говореше френски и италиански, превеждаше на ломбардските лекари оплакванията и молбите на ранените. Поради това, макар и излекуван, той беше оставен за преводач. В Пиаченца трите болници бяха ръководени от частни лица, а жени от благородно потекло изпълняваха функциите на санитарки. Една от тях, младо момиче, чието семейство го умоляваше да се откаже от това да прекарва дните си в болницата поради широко разпространената, опасна и заразна треска, продължи въпреки това да върши работата, и то толкова сърдечно и усърдно, че войниците я боготворяха: „Тя

носи радост в болницата!” — казваха те. Колко ценни щяха да бъдат в тези градове в Ломбардия стотина доброволци — опитни и добре подготвени за подобна работи санитарни и санитарки! Те щяха да обединят около себе си разпръснатите сили и грижи, които навсякъде се нуждаеха от просветено ръководство. Защото не само времето не стигаше на тези, които можеха да дадат съвети и да ръководят, но на повечето доброволци липсваха познания и практически опит и те можеха да вложат само собственото си себеотрицание, което беше недостатъчно и често пъти безплодно. Нанстина какво можеха да сторят, независимо от добрите намерения, които ги ръководеха, щяха разпръснати хора, изправени пред такава огромна и тежка задача! След десетина дни хуманният ентузиазъм на жителите на Бреша, толкова спонтанен, охладня значително. С много малки и достойни за уважение изключения те се бяха изморили и отчаяли. На всичко отгоре неопитните и не много разумни граждани често носеха на ранените в болниците и в църквите развалена храна, поради което се наложи достъпът им да бъде забранен. Тези, които биха се съгласили да прекарат час или два при болните, се отказваха веднага, щом станеше дума да правят постъпки и да получават съответно разрешение за това. А чужденците, готови да услужат или да се включат в дейността, срещаха непредвидени пречки от най-различно естество, които ги обезкуражаваха. Но едни добре подбрани и способни санитарни, изпратени от дружества, ползващи одобрението и съгласието на държавата, щяха да преодолеят без усилие всички трудности и да допринесат несравнимо повече полза.

В първите осем дни след битката ранените, за които лекарите, клатейки глава, казваха шепнешком до леглата им: „Вече нищо не може да се направи!”, не получаваха никакви грижи и умираха изоставени. И не беше ли това съвсем естествено, като се има предвид малкият брой санитарни в сравнение с огромното количество на ранените! И не беше ли това следствие от една колкото неизбежна, толкова жалка и жестока логика да бъдат оставени те да умрат без повече грижи, за да не се отдели от ценното време, толкова необходимо за лечението на войниците с изгледи да оздравеят! По такъв начин много бяха предварително обречени. А нещастниците, над които се произнасяше тази неумолима присъда, не бяха глухи. Скоро те забелязваха, че са изоставени, и издъхваха с разкъсано от мъка и огорчение сърце, без никой да може поне да се трогне или да им обърне внимание. А краят на някои от тях беше още по-тежък и горчив поради съседството с някой леко ранен колониален войник, чието лекомислие и неусетни шепи не му даваха нито спокойствие, нито почивка, а и близостта до друг другар по нещастие, който току-що издъхваше. Умиращият нещастник е принуден да присъства на бърза последна церемония, предназначена за покойния приятел, която скоро очаква и него. И накрая не забелязва ли той как някои хора, виждайки го пред прага на смъртта, тършуват във войнишката му раница и взимат всичко, което им харесва. А през осемте дни за този умиращ човек в пощата са пристигнали писма от семейството и те щяха да бъдат върховно успокоение за него. Той е молил пазачите да отидат да ги вземат, а те са му отговаряли остро, че нямат време за това.

Може би за тебе, нещастен мъченико, би било по-добре да беше загинал внезапно от куршум на полето на изстреблението сред тези „великолепни” ужаси, които се наричат слава! Твоето име щеше да бъде обградено с малък ореол, ако беше паднал до командира си, защищавайки полковото знаме. Може би щеше да бъде по-

добре за теб даже ако те бяха погребали жив грубияните, натоварени с тази задача, когато беше каран в безсъзнание от Кипарисовия хълм или долината на Медоле! Агонията ти нямаше да бъде толкова дълга! Но сега трябва да понесеш поредица от ужаси. Пред теб не стои вече бойното поле на славата, а се изправя смъртта, студена и злокобна, придружена от всички нейни кошмари! И едва ли твоето име ще бъде почетено с друга траурна молитва освен с кратката дума „починал“!

Какво беше станало с това дълбоко, неопишуемо опиянение, което наелектризираше по странен начин този храбър воин в началото на похода и през деня на битката при Солферино, когато той излагаше на опасност собствения си живот, когато неговата смелост беше някак алчна за кръвта на ближните и я проливаше с лека ръка? Какво беше станало с тази жажда за слава, с това заразително въодушевление по време на първите сражения и триумфалното навлизане в големите градове на Ломбардия; с този устрем, нарастващ хилядократно под мелодичния и горд ритъм на военната музика и бойните звуци на ехтящите фанфари, който черпи допълнителен заряд от свистенето на куршумите, тътена на бомбите и металния грохот на избухващите ракети и снаряди и който блясва в онези мигове, когато ентусиазмът, съблазънта на изстреблението и острата подсъзнателна възбуда изтласкват на заден план мисълта за смъртта?

Тук, в тези многобройни ломбардски болници, човек можеше да види и да разбере на каква цена се купува, колко скъпо се заплаща това, което хората помпозно наричат слава! Битката при Солферино е единствената през XIX век, която може да се сравни по мащабите на загубите с битките при Бородино, Лайпциг и Ватерло. И действително общият брой на убитите и ранените в австрийската и френско-сардинската армия през деня на 24 юни беше: 3 фелдмаршали, 9 генерали, 1566 офицери от всички чинове, сред които 630 австрийци и 936 от съюзниците, и около 40 000 войници и подофицери²³. Два месеца по-късно към тези цифри трябва да се прибавят общо за трите армии още над 40 000 души, заболели от треска или починали от болести — последница от изключителната умора в деня на 24 юни, както и в дните непосредствено преди и след тази дата, на пагубното въздействие на летния климат и тропическите горещини в долините на Ломбардия и не на последно място — на злополуки, причинени от небрежността на войниците. Като изключим военната и честолюбива гледна точка, в очите на всички странични и неутрални наблюдатели битката при Солферино представляваше бедствие от европейски мащаб²⁴.

Извозването на ранените от Бреша до Милано се извършваше нощно време поради непоносимата дневна горещина. То представляваше много драматична и вълнуваща картина с тези пътни с осакатени войници влакове и с гарите, осветени от смолистата светлина на факлите, задръстени от тъпи угнетени и мълчаливи хора. И сякаш това плътно и развълнувано човешки множество съдържаше дъха си, за да чуе глухите степания и жалби, които се носеха от зловещите ешелони.

При отстъплението си през месец юни до езерото Гарда австрийците бяха прекъснали на няколко места железопътната линия между Милано и Венеция в участъка от Милано до Бреша и до Пескiera. Тази линия беше поправена и отворена за движение в много кратки срокове²⁵, за да се облекчат доставките на материали, боеприпаси и храна за съюзническата армия и да започне евакуирането на ранените от болниците в Бреша.

На всяка спирка са построени дълги и тесни бараки. Те подслоняват ранените, които биват изнасяни от вагоните и поставяни върху легла или обикновени дюшеци, наредени един до друг. Вътре са поставени маси, отрупани с хляб, бульон и вино и преди всичко с вода, както и с марля и превръзки, които са непрестанно нужни. Там, където влакът е спрял, местните млади хора държат множество факли, които разсейват тъмнината, а ломбардските граждани бързат да поднесат своя дял на уважение и благодарност към победителите при Солферино. Те превързват в тази благоговейна тишина ранените, които са изнесли с бащинско внимание от вагоните, за да ги положат върху предварително пригответените постели. Местните жени носят освежителни напитки и всякакви хранителни продукти, които раздават във вагоните на тези, които са почти излекувани и трябва да продължат за Милано.

През няколко последователни нощи в Милано пристигат по около хиляда ранени²⁶. Мъчениците от Солферино са посрещани със същото внимание, с което са били посрещани тези от Маджента и Маленяно.

Но красивите и грациозни млади милански аристократки, които в ентузиазма и възбудата си стават още по-хубави, вече не хвърлят от украсените със знамена балкони на пищните замъци розови клонки върху блестящи еполети, върху позлатени и емайлирани кръстове. Сега те проливат горещи сълзи от болка и състрадание, което ще се превърне в търпелива и пълна със себеотрицание християнска преданост.

Всички семейства, които разполагат с коли, идват на гарата да взимат ранени. Броят на тези екипажи, изпратени от миланските жители, надвишава петстотин. Всяка вечер най-пищни каляски, както и най-скромни каручки, се отправят към Порта Тоза, където се намира гарата на венецианската железопътна линия. Благородните италиански дами държат на честта сами да настанят гостите, които им се падат при разпределението, в своите колци, застлани с дюшеци, чаршафи и възглавници. А ломбардските господари, подпомагани усърдно от слугите си, сами пренасят ранените до каляските. Тъпата по пътя поздравява тези привилегирани мъченици. Всички свалят шапки и следват бавния ход на колоната с факли, които осветяват тъжните лица на ранените, а те се опитват да се усмихнат. Тъпата ги изпраца чак до прага на дворците и гостоприемните къщи, където ги чакат най-топли грижи.

Всяко семейство иска да приеме в къщи ранен французин и се стреми с всички сили да замести родителите, приятелите и родината. Лекуват ги най-добрите лекари както в болниците, така и в частните къщи²⁷. Най-видните милански дами се грижат за тях с много мъжество и усърдие. Те бдят до главата и на обикновения войник, и на офицера с непоколебимо постоянство. Г-жа Уболди де Капси, г-жа Бозели, г-жа Сала, по произход графиня Таверна, и много други благородни дами забравят своите удобни и изящни навици и прекарват цели месеци край леглата на страдащите нещастници, за които се превръщат в ангели-пазители. Всичко това се извършва без всякаква парадност, а грижите, утехата, вниманието към ранените заслужават наред с благодарността на семействата им също така най-искреното възхищение на всеки човек. Някои от тези дами бяха майки и траурните им одежди говореха за скорошни тежки загуби. Нека припомним горестните слова на една от тях, отправени към Д-р Бертран: „Войната ме ограби. Големият ми син загина, пронизан от куршум при Севастопол, воювайки във вашата армия. Когато научих, че в Милано пристигат

ранени френски войници и че ще мога да се грижа за тях, почувствах, че бог ми праща първата си утеха...”

Графиня Вери Боромео, председателка на централния помощен комитет²⁸, ръководи снабдяването с бельо и марля и въпреки напредналата си възраст успява да отдели време и да прекарва по няколко часа на ден в четене на книги на войниците. Всички дворци са пълни с болни, а в един от тях са настанени триста души. Игуменката на урсулниките, сестра Марина Видемари, ръководи болница, която се обслужва заедно с другите монахини-болногледачки и представлява образец на ред и чистота.

Постепенно започват да се срещат малки групи оздравели френски войници с почернели от слънце лица, които поемат пътя за Торино. Ръцете на някои са придържани с ленти, а други се движат с патерици. Всички носят белезите на тежки рани. Униформите им са протрити и скъсани, но бельото, с което са били щедро снабдени от богатите ломбардци, е великолепно. В замяна те са оставили окървавените си ризи: „Вие проляхте кръвта си в защита на нашето отечество – им казваха италианците – и ние искаме да запазим спомен от тези събития.” Няколко седмици по-рано тези хора са били здрави и силни, а днес без крак, без ръка или с превързана, кървяща глава понасят болките с примирение. Неспособни да продължат военната си кариера или да бъдат в помощ на семействата си, с болезнена горчивина те се виждат вече обект на състрадание и жал, в тежест на околните и на себе си.

Не мога да се въздържа да не спомена за срещата ми в Милано след завръщането от Солферино с един уважаван старец, маркиз Ш. дьо Бриа, бивш депутат и бивш кмет на Бордо. Той притежаваше голямо богатство и беше дошъл в Италия с единствената цел да бъде полезен на ранените войници. Бях много щастлив от възможността да улесня заминаването на този благороден човеколюбец за Бреша. През първата половина на месец юли бъркотията и струпуването на хора на гарата на Порта Тоза, докъдето го придружавах, бяха толкова големи, че невероятно трудно се стигаше до вагоните. Въпреки възрастта, общественото положение и официалния характер на посещението му (защото, ако не се лъжа, беше натоварен от френските административни служби с изпълнението на благотворителни функции) той не успяваше да намери място във влака, с който трябваше да замине. Този малък инцидент дава известна представа за необикновено големия приток на хора, който задръстваше гарата и нейните околности.

Друг французин, почти глух, беше преминал също така двеста левги, за да дойде да се грижи за сънародниците си. При пристигането си в Милано, виждайки почти напълно изоставените ранени австрийци, той се посвети изключително на тях, като се стремеше да им бъде от най-голяма полза. Това беше неговият отговор за злото, което му причинил 45 години по-рано австрийски офицер. През 1814 година, когато войските на Свещения съюз бяха нахлули във Франция, този офицер бил настанен на квартира в жилището на родителите на съвсем младия тогава французин. Последният бил засегнат от болест, която предизвиквала у чужденеца отвращение. Без никой да може да му се противопостави, той изхвърлил от къщата бедното дете, на което това брутално действие причинило глухота за цял живот.

В една болница в Милано гвардейски сержант с мъжествено и гордо лице беше понесъл ампутацията на единия си крак, без да издаде нито звук. Но кратко време

след това, въпреки че състоянието му се подобряваше и вървеше към оздравяване, той беше обхванат от дълбока тъга. И тази мъка растеше необяснимо с всеки изминал ден. Една сестра-болногледачка, видяла съзи в очите му, го обсипа с толкова много въпроси, че накрая той призна на добрата монахиня, че бил единствената опора на своята възрастна и немощна майка и докато бил здрав и пращал всеки месец по пет франка, които спестявал от заплатата си. В сегашното си състояние той не можел да ѝ помага и сигурно без неговата малка парична подкрепа тя се намирала в много тежко положение. Развълнувана от състрадание, монахинята му даде монета от сто су, която незабавно беше изпратена във Франция. Но когато графиня Т..., която се беше заинтересувала от този храбър и доблестен войник и беше осведомена за голямата му мъка, му предложи известна парична сума за майка му и за самин него, той с благодарност отговори: „Запазете тези пари за други хора, които се нуждаят повече от мен. А на майка ми се надявам да изпратя пари следващия месец, защото смятам, че в скоро време ще мога да работя.”

Една от благородните дами в Милано, с историческо име, беше дала на разположение на ранените свой замък със сто и петдесет легла. Между настанените в този великолепен палат войници се намираше един гренадир от 70-и полк, който след извършена ампутация се намираше в тежко състояние с опасност за живота. Опитвайки се да го утеши, тази жена го разпитваше за семейството му и той ѝ разказа, че е единствен син на селско семейство от департамента Жер и сега с непоносима мъка оставя родителите си в мизерия, защото той единствен бил в състояние да осигури прехраната им. И добави, че най-голямото успокоение за него би било да прегърне майка си, преди да умре. Събеседницата му, без да спомене за намерението си, внезапно решава да напусне Милано, качва се на влака и отива в департамента Жер при това семейство, чийто адрес е открила. Там оставя две хиляди франка на стария и немощен баща и отвежда майката на ранения със себе си в Милано. Шест дни след разговора с гренадира синът прегръща майка си, като плаче и благославя своята благодетелка.

Но защо трябва да се описват толкова сцени на болка и отчаяние и да се причиняват може би мъчителни вълнения? Защо трябва да се разпростираме сякаш с удоволствие върху тези трагични картини и да ги пресъздаваме по такъв подробен и отчайващ начин?

Тези естествени въпроси ни позволяват да отговорим с друг въпрос: не е ли възможно да се създадат доброволни дружества, чиято цел да бъде лекуването на ранените по време на война!

След като трябва да се откажем от пожеланията и надеждите на членовете на дружеството на приятелите на мира или от мечтите на абат Сен Пиер и от вдъхновението на граф дьо Селон; след като хората продължават да се избиват взаимно, без да се мразят, а изстреблението на възможно най-голям брой човешки същества носи най-голяма слава; след като, както твърди и граф Жозеф дьо Местр, се обявява, че „войната има божествен произход”; след като с постоянство, подходящо за други цели, всеки ден се създават нови средства за унищожение, по-ужасни от съществуващите, и тези изобретатели на смъртоносни оръжия са насърчавани в повечето големи европейски държави, всяка от които се стреми да се въоръжи най-добре;

— защо да не се използва относително спокоен период от време, за да се реши един толкова важен въпрос, важен от двойна гледна точка — на хуманизма и на християнската религия?

Веднъж поставен на разискване, този въпрос несъмнено ще предизвика разсъждения и писмени отзиви от страна на по-компетентни и по-опитни хора. Но не трябва ли преди това да се предложи тази идея на различните членове на голямото европейско семейство, предварително да привлече тя вниманието и да спечели симпатиите на всички, които притежават възвишена душа и чистото сърце е чувствително към страданията на ближните?

Такива дружества, веднъж създадени и постоянно съществуващи, ще бъдат до известна степен бездейни в мирно време²⁹, но ще бъдат напълно подготвени за евентуална бъдеща война. Те ще трябва да се ползват с благосклонността на властите в държавите, където са създадени, а във военно време да изискват от владетелите на воюващите страни всякакъв вид разрешения и улеснения, за да могат да доведат до успешен край своята дейност. Следователно тези дружества ще трябва да включват във всяка страна като членове на ръководните си комитети известни и уважавани личности. Комитетите ще се обърнат към всички хора, които, завладени от чувство на истинско човеколюбие, ще се съгласят да се посветят незабавно на тази дейност, която ще се състои в следното: първо, със съгласието на военните интендантски служби, т. е. с тяхната поддръжка и ръководство, при нужда да се оказва медицинска помощ на бойното поле даже по време на самите бойни действия; второ, да продължи полагането на грижи за ранените и в болниците до пълното им оздравяване. Такова пълно и спонтанно себеотрицание ще се среща много по-често, отколкото би могло да се предполага. Много хора, вече убедени, че ще бъдат полезни, насърчавани и улеснявани от висшестоящите административни служби, ще се посветят за известно време на изпълнението на тази високохуманна дейност даже и на собствени разноски. Какво друго би могло да привлече в този студен и егоистичен век доблестните и състрадателни личности, притежаващи рицарска душа, освен да се изправят пред същите опасности като войниците по време на война, но вече със задача, изпълнена с миролюбие, утеха и себеотрицание.

Примерите от историята доказват, че няма нищо неестествено в това да се разчита на подобни хуманни действия. Нека споменем само някои от тях. По време на чумната епидемия в Милано през 1576 г. архиепископът на този град, светият Шарл Бороме, не се ли притече от своето имение да окаже помощ и да повдигне духа на хората, пренебрегвайки опасността от заразата? И не повтори ли неговия пример през 1627 г. Фредерик Бороме? Не се ли отличи с геройското си поведение по време на жестоките и унищожителни бедствия в Марсилия през 1720 и 1721 г. епископ Белзюнс дьо Кастел-Морон? Не прекоси ли Джон Хауърд цяла Европа, за да посети болниците, затворите и лазаретите? Сестра Марта от Безансон е била известна с това, че по време на войната от 1813 до 1815 г. е превързвала ранени войници както от френската армия, така и от обединените армии. Преди нея друга монахиня, сестра Барбе Шинер, се беше отличила през 1799 г. при Фрайбург със своите грижи както за съотечествениците, така и за ранените от войските, които нахлували в родината ѝ.

Но нека преди всичко да споменем два съвременни случая на себеотрицание по време на Кримската война, които са пряко свързани с въпроса, който разглеждаме. Докато милосърдните сестри лекуваха болните и ранени в Крим френски войници, руската и английската армия видяха да се задават от север и от запад два отряда благородни санитарки, предвождани от две свети жени. Действително малко след избухването на войната руската велика княгиня Елена Павловна, родена принцеса Шарлота фон Вюртембург и вдовица на великия княз Михаил, напусна Санкт Петербург заедно с близо триста други благородни дами, които я последваха. Всички те отидоха в Крим да поемат санитарната служба в болниците, за което бяха благославяни от хилядите руски войници³⁰. От своя страна г-ца Флоранс Найтингейл, която беше посетила английските болници и повечето милосърдни заведения на континента, се беше посветила на благотворителна дейност, отказвайки се от удобствата и разкоша. Тя получи спешно съобщение от лорд Сидни Хърбърт, по това време секретар при Министерството на войната на Британската империя, в което я молеше да отиде да лекува английските войници на изток. Г-ца Найтингейл, чието име е станало много популярно, не се поколеба да се заеме с това благородно дело, като знаеше, че то допада и на сърцето на нейната повелителка. През ноември 1854 г. тя замина за Константинопол и Скутари заедно с тридесет и седем благородни английски дами, които още с пристигането си се погрижиха за многобройните ранени при Инкерман. През 1855 г. към нея се присъедини г-ца Стенли с нови петдесет доброволки. Това позволи на г-ца Найтингейл да отиде в Балаклава, за да прегледа болниците. На всички е известно това, което тя извърши в Крим, подтиквана от горещата си любов към страдащото човечество³¹.

Но колко други добродетелни постъпки в миналото и сега, много от които са неоповестени или неизвестни, са останали повече или по-малко безрезултатни, защото са били изолирани и не са получили обща и организирана подкрепа!

Не биха ли оказали неопценима помощ доброволни санитарни на 24, 25 и 26 юни в Кастилионе или Бреша, в Мантуа или Верона? Колко полезни щяха да бъдат техните усилия в тази пагубна нощ на петък срещу събота, когато стенания и разкъсващи молби се изтръгнаха от гърдите на хиляди ранени, причинени от най-остри болки и неописуема жажда!

Ако принц фон Изембург бе вдигнат по-рано от състрадателни ръце от влажната и окървавена земя, върху която лежа в безсъзнание няколко часа, той нямаше и днес още да страда от това. А ако не беше открит благодарение на коня си, нямаше ли да загине и той поради липса на помощ заедно с толкова други ранени, които също бяха деца божии и чиято смърт също нямаше да бъде безразлична на семействата им? Нали красивите млади момичета и жените от Кастилионе спасиха живота на толкова много от тези осакатени и обезобразени, но с изгледи за оздравяване млади хора, за които се грижеха? Но там бяха необходими не само слаби и непросветени жени, а редом с тях трябваше да има мъже с опит, способни, твърди и предварително подготвени за организирани и съвместни действия. С това щяха да бъдат избегнати грешките и треската, които влошаваха състоянието на раните и бързо ги превръщаха в смъртоносни.

Ако на 24 юни бяха налице достатъчно помощници, за да се осигури прибирането на ранените от долината на Медоле, от оврага Сан Мартино, от стръмните склонове

на Мон Фонтана или от хълмовете при Солферино, нямаше да останат да лежат дълги часове в мъчителна тревога и ужасен страх от изоставяне нито този нещастен италиански пехотинец или този австрийски стрелец, нито този колониален войник, който се опитва въпреки нетърпимите болки да се вдигне, правейки отдалеч безрезултатни знаци с ръка да изпратят носилка. Накрая, не би се стигнало на другия ден до ужасната трагедия да се погребват живи с умрелите, за което съществува голяма вероятност!

Ако имаше по-усъвършенствани транспортни средства³², щеше да бъде избегната тежката ампутация, извършена в Бреша на гвардейски пехотинец, която се наложи поради липса на всякакви грижи по време на пътуването от полковия лазарет до Кастилионе. Не трябва ли гледката на тези млади инвалиди, лишени от крак или ръка, които тъжно се прибират в родните огнища, да предизвика угризения или съжаление, че не бяха направени опити да се предотвратят пагубните последици от раните? Може би навременни и ефикасни мерки на място щяха да ги спасят? А тези умиращи хора, изоставени в лазаретите в Кастилионе или в болниците в Бреша, повечето от които не можеха с никого да се разберат на своя език, щяха ли те да издъхнат с проклетия и богохулства на уста, ако при тях имаше някой, който да ги изслуша и да ги успокои³³?

Въпреки усърдното на градовете в Ломбардия и на жителите на Бреша не остана ли несвършена огромна работа? Никога през вековете и в никоя война не се е разгръщала такава прекрасна благотворителна дейност. И въпреки това тя остана под равнището на всякакво сравнение с мащабите на страданието, още повече че грижите се полагаха само за съюзническата армия, не за австрийците. Това временно чувство на ентузиазъм и симпатия представляваше благодарността на един народ, спасен от чуждото господство. Наистина в Италия имаше жени, чието търпение и упоритост не се изчерпваха, но скоро за съжаление те останаха малко на брой. Заразната треска отблъскваше много хора, а сред санитарите и обслужващия персонал не всички продължиха докрай това, което се очакваше от тях. За подобен род дейност не бива да се използват наемници, които отвращението отблъсква или под действието на умората стават безчувствени, груби и муди. От друга страна, необходими са незабавни грижи, защото това, което може днес да спаси ранения, утре ще се окаже безполезно, а и гангрената отнася своите жертви след пропуснатото време³⁴. Необходими са следователно доброволни, старателни и подготвени за такава работа санитарии и санитарки, които, признати и одобрени от командирите на воюващите армии, да бъдат улеснявани и подпомагани в своята дейност. Персоналът във военните лазарети е винаги недостатъчен и ще бъде недостатъчен даже ако числеността му се удвои и утрои. Затова неизбежно и необходимо е да се прибегва до помощта на широката общественост. Налага се и ще се налага! Защото само с нейното съдействие може да се осъществи целта, за която става дума. Трябва да се отправят един повик, една молба към хората от всички страни и всички съсловия, към най-могъщите в света, както и към най-скромните труженици, защото всеки по един или друг начин, в собствената си сфера и съобразно възможностите си може в определени граници да помогне на това добро дело. Този повик се отнася до жените, както и до мъжете, до принцесата от трона, както и до скромната и вярна

прислужничка-сираче или до клетата вдовица, останала сама в живота, която желае да посвети последни сили за облекчаване на мъките на ближните. Той се отнася до маршала или генерала, както до филантропа и до писателя, който може от дъното на своя кабинет да развие талантливо в произведенията си този проблем, засягащ цялото човечество, а в по-тесен смисъл — всеки народ, всяка област, всяко семейство, защото никой не може да се смята напълно защитен от ужасите на войната.

След като един австрийски и един френски генерал можеха да се срещнат след Солферино на гостоприемната маса на пруския крал и да разговарят приятелски, кой може да ги спре да разгледат, да обсъдят и въпрос, толкова достоен за тяхното внимание и интерес?

Не може ли да се използват особени случаи като тези, които събират принцове на военното изкуство от различни националности, например в Кьолн и Щалон, и на един конгрес от такова естество да се формулират няколко свещени международни договорни принципа, които, веднъж одобрени и ратифицирани, да послужат в различните европейски държави за ръководно начало при създаването на дружества за оказване помощ на ранените? Важно е да се постигне съгласие и да се вземат мерки предварително, тъй като при започване на военен конфликт воюващите страни са

зле настроени една спрямо друга и разглеждат всички въпроси единствено от гледна точка на националните си интереси³⁵.

Човечността и цивилизацията настойчиво изискват да се осъществи подобно дело. Като че ли тук съществува и дълг, за изпълнението на който всеки човек с известно влияние трябва да съдейства и за който всички хора трябва да мислят. Кой принц, кой владетел би отказал подкрепата си на тези дружества и не би бил щастлив да даде пълна увереност на своите войници, че ще бъдат незабавно и правилно лекувани, ако бъдат ранени? Кое правителство не би покровителствало тези, които се стремят да запазят по всякакъв начин живота на трудоспособното население? Не заслужава ли войникът, който защитава или служи на своята страна, пълната загриженост на своята родина? Кой офицер, кой генерал, който счита войниците за „свои деца“, не би желал да улесни работата на подобни санитарии? Кой военен интендант, кой военен хирург не би приел с благодарност помощта на цяла кохорта интелигентни хора, призвани да действат с такт и под разумно ръководство³⁶? Накрая, във времето, когато се говори за прогрес и цивилизация и след като войните не винаги могат да бъдат избегнати, не се ли налага спешно да се търсят средства за предотвратяване или поне за намаляване на ужасите не само по бойните полета, но също и преди всичко в болниците по време на тези тъй дълги и мъчителни за ранените нещастници седмици?

За практическото осъществяване на подобна дейност ще се изисква висока степен на себеотрицание от страна на известен брой хора³⁷. Разбира се, за тази цел никога няма да липсват необходимите парични средства. По време на война всеки ще даде своя дял в отговор на възванията, които ще отправят комитетите. Населението не остава студено и безразлично, когато децата на отечеството се сражават. Кръвта, която се пролива в битките, не е ли същата, която тече във вените на цялата нация! Следователно не това е пречката, която би затруднила дейността на подобна организация. Трудността съвсем не се крие там, но остава напълно открит въпросът за сериозната подготовка за подобна дейност и даже за самото създаване на тези дружества³⁸.

Ако ужасните съвременни средства за унищожение, с които разполагат хората, вероятно ще съкращават в бъдеще времетраенето на войните, в замяна на това изгледите са, че сраженията ще стават все по-смъртоносни. А войната, не може ли да избухне тя, започната от една или друга страна, по най-внезапен и неочакван начин в този век, в който случайността играе толкова голяма роля?

Не съществуват ли повече от достатъчни основания, даже само в тези разсъждения, за да не се оставим да бъдем изненадани?

Повикът беше чул и много хора от различни европейски страни и с различно обществено положение (военни и цивилни) изразиха своите искрени чувства на симпатии към това произведение пред автора, който остава повече от всякога убеден, че тези дружества могат и трябва да бъдат създадени.

КОНВЕНЦИЯ

за подобряване на положението на ранените военни лица от воюващите армии

Швейцарската конфедерация; негово кралско височество великият херцог на Баден; негово величество кралят на Белгия; негово величество кралят на Дания; нейно величество кралицата на Испания; негово величество императорът на Франция; негово кралско височество великият херцог на Хесен; негово величество кралят на Италия; негово величество кралят на Холандия; негово величество кралят на Португалия; негово величество кралят на Прусия; негово величество кралят на Вюртемберг — ръководени от общото желание да блекчат, доколкото е възможно, неизбежните и тежки последици от войната, да отстранят ненужната жестокост и да подобрят положението на ранените военни лица на бойното поле, взеха решение да сключат конвенция за тази цел и определиха следните свои пълномощници:

Член 1

Военните болници и лазарети се признават за неутрални и като такива ще бъдат зачитани и закриляни от воюващите страни през цялото време, докато в тях се намират болни или ранени.

Неутралитетът престава да действа, ако тези болници или лазарети са охранявани от военна част.

Член 2

Персоналът на болниците и лазаретите, включващ интендантската част, здравната служба, администрацията, лицата, заети с превозването и пренасянето на ранените, както и свещениците, се ползва също от привилегиите на неутралитета, когато изпълнява своите задължения и докато все още има ранени за прибиране и лекуване.

Член 3

Лицата, изброени в предходния член, могат и след окупирането от противника да продължат изпълнението на своите задължения в болницата или лазарета, които обслужват, или да се оттеглят и присъединят към своята част.

Когато в условия на окупация тези лица приключат задълженията си, те ще бъдат предадени от окупационната армия на предните постове на противника.

Член 4

По отношение на материалната част на военните болници се прилагат военните закони и при оттеглянето си лицата, прикрепени към тези болници, могат да отнесат със себе си само вещите, които са тяхна лична собственост.

При същите обстоятелства лазаретът, обратно, запазва своята материална част.

Член 5

Местните жители, които оказват помощ на ранени, ще бъдат уважавани и оставяни на свобода. Генералите от воюващите армии ще имат задачата да предупредят населението относно апела за неговата хуманна помощ и за неутралитета, с който се

ползва тази помощ.

Всяка частна къща, в която е прибран и лекуван ранен, ще се ползва от привилегиите на неутралитет. Местен жител, който е прибрал в дома си ранени, ще бъде освобождаван от задължения при разквартируването на военните, както и от част от военните контрибуции, ако бъдат наложени такива.

Член 6

Ранените и болните военни лица се прибират и лекуват независимо от тяхната националност.

Главнокомандващите могат да предадат незабавно на предните противникови постове ранените от вражеската армия в битката, когато условията позволяват това и по взаимно съгласие на двете страни.

Тези, които след оздравяването си бъдат признати за негодни за военна служба, ще бъдат връщани в родните им страни.

Останалите също ще могат да бъдат връщани при условие, че няма да вземат повече участие във военните действия през цялото времетраене на войната.

Евакуациите, както и персоналът, който ги изпълнява, се ползват с правото на абсолютен неутралитет.

Член 7

Болниците, лазаретите и провежданите евакуации ще бъдат обозначавани с еднакво отличително знаме. При всички случаи то ще бъде придружавано от националното знаме.

Освен това лицата от неутралния персонал ще носят на ръкавите си отличителна лента, предоставена им от военните власти.

Знамето и лентата ще изобразяват червен кръст върху бял фон.

Член 8

Подробностите по изпълнението на настоящата конвенция се уреждат от главнокомандващите на воюващите армии съгласно инструкциите на съответните правителства и в съответствие с основните принципи на конвенцията.

Член 9

Високодоговарящите страни поемат задължението да запознаят с текста на тази конвенция правителствата, които не са успели да изпратят свои пълномощници на Международната конференция в Женева, и да ги поканят да се присъединят; във връзка с това протоколът остава открит.

Член 10

Тази конвенция подлежи на ратификация и ратификационните документи ще бъдат разменени в Берн в срок от 4 месеца или по-рано, ако това е възможно.

В уверение на горното упълномощените представители подписаха конвенцията и я подпечатаха със своите печати.

Съставена в Женева на двадесет и втори август хиляда осемстотин шестдесет и четвърта година.

БЕЛЕЖКИ

1. Роден в Женева на 8 май 1828 г., починал в Хайден (кантон Апенцел) на 30 октомври 1910 г.

2. Наименования във френската армия на някои пехотни части (орлеански ловци, алпийски ловци) и кавалерийски части (африкански ловци) — бел. прев.

3. Като научава, че един представител на рода Ла Рошфуко е ранен и пленен, австрийският император заповядва да се отнасят към него с най-дълбоко уважение и да бъде обграден с най-добри грижи.

4. Може би това са същите санитарки, които по-късно — на 9 юни 1962 г., заедно с десет войници са били завързани с вериги към каруци с барут и изгорени живи от мексиканците. Те съпровождали обоз с храна и боеприпаси от Вера Круз към френския лагер, когато внезапно се оказали обкръжени от герилероси на около една левга от Техериа.

5. По повод на генерал Фореле нека да прочетем няколко реда за него в ценната книга на федералния полковник Едмон Фавр — Пруската армия и военните маневри при Кьолн през 1681 г.: „Кралят ни покани на вечеря същия ден в замъка Бенрат, близо до Дюселдорф... Преди да седне на масата, той хвана ръцете на генерал Фореле и генерал Паумгартен: „Сега, когато сте приятели — каза им той, смеейки се, — седнете тук един до друг и разговаряйте.“ Фореле беше победителят при Монтебело, а Паумгартен — негов противник. Те имаха възможност съвсем спокойно да разменят мнения относно всички подробности през деня. По искрена усмивка на австрийския генерал можеше да се съди, че времето на ненавистта е отминало. Колкото до френския генерал, знаем, че той нямаше никакви основания да изпитва подобни чувства. Това е войната, такъв е войникът! Може би тези двама генерали — в добро разбиращие тази есен, взаимно ще се раняват следващата година, за да вечерят някъде отново заедно след две години!”

6. Върху болниците се поставя черно знаме.

7. Младши лейтенант Жан-Франсоа Фурние, роден на 6 февруари 1839 г. в Мец, се записва доброволец в Чуждестранния легион на 4 юни 1849 г. и заминава за Алжир. Той последователно е повишаван в чин ефрейтор на 6 април 1850 г., сержант на 1 април 1851 г., старши сержант на 11 юли 1852 г. и старшина през 1854 г. Взима участие в Кримската война през 1855 и-1856 г. и на 20 ноември 1855 г. е произведен в чин младши лейтенант в 42-и полк, откъдето на 13 октомври 1856 г. е прехвърлен със същия чин във 2-и пехотен полк на императорската гвардия. Смъртоносно ранен на 24 юни 1859 г., той умира на следващия ден.

8. Три седмици след 24 юни 1859 г. на различни места по бойното поле все още се откриваха труповете на убити войници от двете армии. Твърдението, че денят на 25 юни е бил достатъчен за прибиране на всички ранени, е съвсем невярно.

9. Преди битката на 8 юни 1859 г. при Маленяно отряд австрийски войници изненадва сардински часовей на пост на предните позиции и го оселеяват за урок, като му казват да си отваря друг път по-добре очите. Италиански пехотинец се отдалечава от частта си и бива заловен от група австрийци. Последните му отрязват пръстите на ръцете и го пускат с думите: „Иди да си поискаш пенсия.“ Да се надяваме, че тези автентични случаи са почти единствените от такъв род през време на цялата война в Италия.

10. Френските войници проявяват голямо уважение и зачитане към цялата собственост на местните жители. Тяхното чувство за дисциплина, гражданската им доблест и въздържаност, доброто им поведение през време на цялата война в Италия трябва да бъдат високо оценявани.

Прекламации като тези на маршал Реньо дьо Сен Жан д'Анжели и на генерал Трошо заслужават да бъдат припомнени, тъй като носят слава на тези, които са ги отправили към войниците си:

„... В похода, който започва, — казва генерал Трошо в прокламацията си от 4 май 1859 г. в Александрия (Италия), прочетена пред всички роти на неговата дивизия, — ние ще посрещем

пламенно най-тежките изпитания, които вече започнаха за нас. Ще бъдем дисциплинирани и ще се подчиняваме на заповедите, при изгнанието на които ще бъда неотстъпчив, и в деня на битката не ще допуснем храбрите да бъдат по-храбри от нас. Не ще забравяме, че тези жители са наши съюзници и ще уважаваме техните обичаи, собствеността им и личността им. Ще водим войната хуманно и цивилизовано. Така нашите усилия ще бъдат благородни, бог ще ни благослови, а аз, който ви командвам, ще считам длъжността командир на втора дивизия за най-престижната в моята кариера.”

На 18 май 1859 г. в Маренго маршал Реньо дьо Сен Жан д’Анжели се обръща със следните думи към императорската гвардия: „Гвардейци... Вие ще дадете пример на армията за безстрашие в опасностите, за ред и дисциплина по време на походите, за спокойствие и въздържаност в страната, която ще преминете. Споменът за вашите семейства ще ви вдъхне доброжелателство към местните жители, уважение към собствеността им и, бъдете сигурни, победата ви очаква...”

11. Кастилионе деле Стивiere, разположен на шест леви югозападно от Бреша, наброява пет хиляди и триста жители. На 5 август 1796 г. начело на френската армия генерал Бонапарт (Наполеон I — бел. прев.) спечелва отвъд Кастилионе важна победа над австрийския фелдмаршал Вурмзер, след като два дни преди това градът е бил превзет от генерал д’Ожеро. Също така съвсем наблизко — в района на Киеза — на 19 април 1706 г. херцог дьо Вандом беше спечелил битката при Калчикато срещу маршал Ревентлов, който командваше имперските сили в отсъствието на принц Евгени.

12. Този младеж, записал се като доброволец, беше единствен син на своите родители, които живееха в Лион, на улица „Алжир” № 3. Те не получиха други сведения за своето дете освен тези, които аз им дадох. Той щеше да бъде обявен като много други за „безследно изчезнал”.

13. Изпитвах удовлетворението да срещна през следващата година в Париж, поспециално на улица „Риволи”, войници с ампутирани крайници и други инвалиди. Те ме познаха и ме спряха, за да изкажат благодарността си за грижите, които положих за тях в Кастилионе. „Ние ви наричахме белия господин — ми каза един от тях, — защото бяхте облечен в бяло; ама беше дяволски горещо, нали!”

14. Този факт, който изложих на едно заседание на Парижкото етнографско дружество, е отразен в „Ревю ориентал е америкен” (януари 1850 г.) от г. Р. Кортамбер в забележителната му статия „Косата у различните народи”.

15. Тъй като се реших едва три години по късно да възпроизведа тези мъчителни спомени, които няха намерение да правя обществено достояние, естествено е, че те са малко и избледнели, а освен това и съкратени, що се отнася до сцените на болка и отчаяние, на които бях свидетел. Но, налявам се, че тези страници могат да подтикнат и ускорят решаването на проблема за оказването на помощ на ранените войници по време на война или за грижите, които трябва да се полагат за тях незабавно след всяка военна операция. И ако тези страници привлекат вниманието на състрадателни и човеколюбиви хора, с една дума — ако тревогата и изследванията по този толкова важен въпрос доведат макар и малко до подобряване на състоянието (в област, където напредъкът и усъвършенстването никога няма да бъдат достатъчни, даже и в най-добре организирани армии), ще считам, че съм постигнал напълно целта си.

16. Този ефрейтор беше ранен при Маджента и след възстановяването си се връщаше в своя батальон. Той положи много усилия да подпомага санитарите. Приех предложението му да ме придружи при това навлизане сред войските, тъй като неговият военен чин можеше да ми служи за пропуск. Същия ден — 27 юни, двама англичани, проникнали чак във вътрешността на френските позиции, били задържани от френски войници. Последните ги сметнали за германски шпиони и ги малтретирали из лагера, в който злополучно бяха попаднали. За щастие появил се маршалът, командващ арменския корпус. Той бързо прекратил това

неприятно приключение, от което тези двама туристи от острова останали очаровани.

17. Боргето е малък град с около две хиляди жители, разположен на десния бряг на Минчо, почти срещу Валеццо. През 1848 г. сардинските войски, предвождани от крал Шарл-Алберт, преминават през Минчо въпреки упоритата съпротива на австрийците под командването на фелдмаршал Радецки.

18. Херцогът на Маджента е много популярен във френската армия. Войниците му са много привързани и изпитват голямо уважение към него. Ето един пример: през 1856 г. в Алжир по пътя за Константинопол двама бивши колониални войници се намираха заедно с мен в купето на пътническа кола. Те отиваха на работа в Батна като секачи в гората. Дватама разговаряха на изразителния си език за войната и за маршал дьо Мак-Маон и няколко думи стигнаха до мен. „Какъв генерал!“ — казваше единият. „Може ли да срещнеш друг като него? Той наистина знаеше как да ни командва! Стари воини сме, стари бойци, никога не сме изпитвали страх и все пак плакахме. Помниш ли как ни говореше в долината при уволнението? Нашето време беше отминало и, като се сбогувахме с нас, той каза: „Деца мои, вие служихте храбро под знамената и сега се връщате към цивилния живот. Постъпвайте винаги честно и помнете, че имате баща И този баща съм аз!... и моята кесия е и ваша. Стиснете всички ръката ми...“ Помниш ли, когато ни подаде кесията си, пълна със злато, и каза: „Разделете я, но преди всичко не се карайте!“ А ние плакахме като малки момиченца.“

19. По официални данни за времето от 15 юни до 31 август в болниците на Бреша са били приети 19 665 души с пристъпи на треска и болни, от които 10 000 от френско-сардинската армия. От своя страна, австрийците имаха най-малко 20 000 болни в своите болници из Венеция, без да включваме огромния брой други ранени, които също бяха лекувани там.

20. В първата от тези комисии бяха включени господата Палавичини, Глизенти, Аверолди, Сиена, адвокатите Цуколи и Контер и свещеникът Роса, а във втората — господата Базилети, Каприоли, Ровета и Да Понте. Три дни преди битката кметът на Бреша беше заявил: „В нашия град живеят 40 000 души, следователно ще разполагаме с 40 000 легла.“

21. Тропическо вечно зелено дърво, от плодовете на което се приготвя разхлабващо лекарство — бел. прев.

22. Специално от генерал маркиз дьо Бофор д'Отпул, еднакво популярен с бляскавите си военни качества, както и с добрия си и приветлив характер. Той беше началник на генералния щаб на армейския корпус, разположен в Тоскана. По-късно беше командващ войските по време на похода в Сирия. Генерал дьо Бофор е внук на покойния граф дьо Бюде, който беше член на генералния съвет на Ен и почина в Женева през юли 1802 г., оплакван от всички, които го познаваха.

23. Според някои френски вестници и публикации около подписването на мирния договор във Вилафранка фелдмаршал Хес признал, че по време на битката при Солферино 59 000 австрийци били извадени от строя, „защото — добавил той — френските оръдия унищожавали нашите резерви“. Но все пак бихме могли да се съмняваме в автентичността на тези изявления.

24. Нека чуем Пол дьо Молен, присъствал на битката в качеството си на висш офицер от френската армия и чието благородно сърце го подтикна да напише следните редове, които напълно прилягат на нашата тема:

„След битката при Маренго (през 1800 г. — бел. авт.), която при това беше далеч по-малко убийствена от тази при Солферино, Наполеон I изпита едно от тези силни и внезапни чувства, чужди на политическия разум и извисяващи се може би над възхновенното на гениите; чувство, което таят у себе си героичните души, което възниква в най-висшите и най-интимните места на човешката съвест. „От бойното поле — пише той на австрийския

император, — сред страданията на толкова много ранени войници и заобиколен от петнадесет хиляди трупа, умолявам Ваше величество да се вслуша в гласа на човеколюбieto.” Това писмо, което получих от известен съвременен историк, ме развълнува дълбоко. Сам този, който го е писал, е бил развълнуван и изненадан. Все пак неговата изненада съвсем не е примесена с угризения, подобно на хора, които при своето така наречено пробуждане се самообвиняват, че разумът им не е бил буден, докато сърцето е извършвало благородна постъпка. Той прие тази неочаквана мисъл във вида, в който се беше появила, като уважи и разбра нейния източник. И така, източникът на мисълта, която изтръгна от победителя при Маренго този странен повик на мъка и жал, предизвика отново нейната поява след битката при Солферино.”

25. Този успех се дължеше главно на дейността и енергията на единствения член на Административния съвет на ломбардско-венецианската железница, който беше останал в града — миланския банкер г. Шарл Бро.

26. В средата на месец юни 1859 г., т. е. преди битката при Солферино, в резултат на предишните сражения в болниците на Милано вече бяха настанени около девет хиляди ранени. Само болницата Маджоре (основана през XV век от Бланш Висконти, съпруга на херцог Сфорца) беше побрала близо три хиляди души.

27. След няколко дни повечето от жителите на Милано трябваше да пренесат в болниците настанените у тях ранени войници, за да се избегне разсъредоточаването на медицинската дейност и прекомерната умора на лекарите, които не смогваха с толкова много посещения.

Главното ръководство на болниците в този град беше поверено на д-р Кювелне, който изпълни с чест трудната задача, с която го беше натоварил главният хирург на италианската армия. След битката при Солферино последният беше много добре подпомаган от главния интендант за района на Бреша — г-н Фаралдо, чиято дейност и възвишени чувства заслужават най-голямо уважение.

Френската армия, която напусна Милано в средата на месец юни, за да се отпрати към Бреша, остави след себе си осем хиляди болнични легла.

Трябва също да се отбележи добрата организация на френската армия в хуманитарно отношение, което се дължеше преди всичко на негово превъзходителство маршал Рандон, министър на войната, на маршал Вайан — главен армейски адютант, и на генерал дьо Мартемпре — помощник-главен адютант.

28. Графиня Джустина Вери умира в Милано през 1860 г. за голяма мъка на тези, които са имали щастието да я познават. Складовете с марля, превързочни материали и други, разположени при Контрада Сан Паоло, които тя ръководеше с голямо умение, бяха погълвани с доставки от различни градове и райони и преди всичко от Торино, където маркиза Палавичино-Тривулцио изпълняваше дейност, подобна на тазина г-жа Вери в Милано.

От Женева и други швейцарски градове, а също и от Савоя към Торино бяха изпращани значителни количества бельо и марля чрез посредничеството на д-р Аппи, който се зае с тази благотворителна дейност в Женева. В името на тази цел графиня Г. предложи да се създаде комитет, което беше благосклонно прието в Париж и чието начало беше положено в Женева. От тази неутрална страна, където, разбира се, симпатите се поделяха между двете воюващи армии, се премина към създаването на официални комитети в Торино и Милано, които трябваше безпристрастно да оказват помощ на французи, германци и италианци.

В Торино г-жа маркиза Палавичино-Тривулцио, изключително добродетелна, щедра и предана жена, председателстваше главния комитет с цялата енергия, която изискваше тази задача. В този град, където населението беше много доброжелателно настроено към жертвите от войната, бяха създадени и други комитети.

29. Тези дружества ще могат да оказват голяма помощ по време на епидемии или

бедствия от рода на наводнения и пожари. Хуманната цел, която ще залегне в основата на тяхното създаване, ще ги подтикне да действат във всички случаи, когато тяхната намеса ще бъде необходима.

30. През зимата на 1854-1855 г., по време на Кримската война, руският император Александър II посети болниците в Крим. Този могъщ владетел, известен е доброто си сърце и благородна душа, беше дълбоко потресен от гледката, която се откри пред очите му. Не можейки да понесе мисълта за продължаването на тази касапница, която поставяше в окаяно положение огромен брой негови поданици, той реши незабавно да сключи мир. (Вероятно тук авторът допуска грешка в датата. Император Александър II се възкачва на руския престол на 2.03.1855 г. Той действително посещава болниците в Крим, но през есента на 1855 г., а примирието е сключено на 1.02.1856 г. — бел. прев.)

31. Споменът за г-ца Найтингейл, обикаляща нощем с лампа в ръка обширните спални помещения на военните болници и отбелязваща състоянието на всеки един от болните, за да облекчи страданията им, не ще изчезне никога от сърцата на хората, които бяха обект на нейните грижи или свидетели на нейното удивително човеколюбие. Този спомен ще остане завинаги в анализите на историята.

32. По-усъвършенствените транспортни средства ще спомогнат да се избягват честите злополуки по пътя от бойното поле до лазарета. Това ще намали значително броя на ампутациите и ще ограничи задължителните разходи на държавата по пенсионирането на инвалидите.

В последно време много хирурзи изследват специално въпроса за пренасянето на ранените. Така например д-р Аппа е изобретил една проста, гъвкава и лека конструкция за случаите на счупени крайници, която убива вибрациите. А д-р Мартре също е насочил вниманието си към този въпрос.

Г-н Луи Жубер, бивш помощник-хирург, първи секретар на кабинета на негово величество френския император, след италианската война е изобретил торба-носилка или торба-легло с много прост и оригинален механизъм. Тя предлага значителни предимства и беше използвана от експедиционните части в Мексико и Индокитай. Различни правителства признаха ползата от торбата-носилка. Нейната употреба във Франция даже започва да се разширява и навлиза в големите индустриални центрове, като заводи, строителство, мини и други. Торбата-носилка играе ролята едновременно на палатка-навес, походно легло, болнично легло и носилка с възглавница. С формата си, както и с малкия си обем и тегло, конструкцията на г-н Жубер превъзхожда значително всички предишни и съвременни подобни средства. Освен това тя се състои от познати на войника елементи, които са му от полза при различни случаи.

Дружествата, на чието създаване искаме да станем свидетели, биха могли да изразяват по специален начин признанието си към тези, които, подобно на г-н Жубер, посвещават таланта и нощите си на хуманни и добродетелни проучвания и изобретения!

33. По време на италианската война имаше даже конници, които бяха обхванати до такава степен от носталгия по родната страна, че умряха, без да страдат от някаква болест или рани.

34. В началото на похода в Италия и преди започването на сраженията, на един прием в Женева г-жа Н... изказа идеята да бъде създаден комитет за изпращане на помощ за ранените. Повечето хора, към които тя се обърна, намериха предложението за много прибързано и даже аз самият не можах да се въздържа да не възкликна: „Как може да се мисли за приготвяне на марля, преди да има един единствен ранен?“ И все пак колко полезна щеше да бъде тази марля в болниците на Ломбардия и Венеция още при първите битки! Фактите, на които станах свидетел, промениха мнението ми и ме подтикнаха да изложа някои свои мисли по този въпрос. И нека даде господ те да бъдат приети по-благосклонно, отколкото приех аз предложението на г-жа Н... през май 1859 г.!

35. Не се ли свикват малки конгреси на учени, юридически съветници, агрономи,

статистики, икономисти със задача да разискват при това по-маловажни въпроси, а и не съществуват ли международни организации, които се занимават с индустрията, благотворителността, обществената ползност и други?

36. С дружества като тези, които имаме предвид, до голяма степен ще се избегне разхищението и неправилното разпределение на изпратените помощи. Така например по време на Кримската война от Санкт Петербург към Крим бяха отпратени значителни пратки с маля. Но тези бали не стигнаха до болниците, за които бяха предназначени, а попаднаха в хартиените фабрики, които ги присвоиха като стока, предвидена за тяхното производство.

37. Във всички случаи при самото създаване на комитетите ще е необходима само малко добра воля от страна на няколко уважавани и упорити личности, но по всяка вероятност от тях няма да се изисква изключително посвещаване на това дело.

Ще трябва да се подготвят формации, които ще се намират в латентно състояние — в известен смисъл щабове, състоящи се от малък брой благородни и човеколюбиво настроени хора, които ще бъдат готови за действие и без да се разформироваат, в мирно време ще бъдат повече или по-малко бездейни.

Ако се изградят комитети в различните области и райони, макар и независими един от друг, те ще могат да действат съгласувано по време на евентуална война.

38. На 19 октомври 1862 г. уважаваният генерал Дюфур благоволи да ми пише:

„... Трябва да се види от тези толкова вълнуващи примери, които описвате, колко много страдания и сълзи струва славата на бойното поле. Прекалено много се набляга на бляскавата страна на войната, а се затварят очите през тъжните ѝ последици ... Добре би било — добавя известният генерал от швейцарската конфедерация — да се привлече вниманието върху този хуманитарен въпрос, за което вашите страници ми изглеждат най-подходящи. Едно задълбочено и внимателно проучване може да доведе до неговото решаване със съдействието на човеколюбиво настроени хора от всички страни ...”